

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ
ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1930-1939:
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

Η εργασία αυτή εξετάζει όψεις της ψυχαγωγίας¹ στην αστική κοινότητα της Σάμου (Λιμίν Βαθέος - Καρλοβάσια) την περίοδο 1930-1939, όπως αυτή αναπαριστάνεται στις στήλες δύο μακρόβιων τοπικών εφημερίδων, της «αντιβενιζελικής» *Σάμου* και της «αντιπάλου» της *Αιγαίου*². Μελετά τις επιμέρους εκφάνσεις μιας νέ-

1. Η διάκριση μεταξύ των εννοιών «ψυχαγωγία» και «διασκέδαση» δεν είναι δική μας. Μάς υποβάλλεται από την ιδεολογία της συγκεκριμένης εποχής, διάκριση που έκαναν και τότε όσοι επιθυμούσαν να τονίσουν τη διχοτομία πνεύματος-σώματος. Κατ' αυτούς η διασκέδαση, το παιχνίδι εξαιρείται από τις «σοβαρές» και «πνευματικές» πλευρές της ζωής, στο πλαίσιο της παραπάνω δυαδικής δομής το σώμα εξετάζεται χωρίς την κοινωνική του σημασία και ιστορικότητα. Όμως ο αθλητισμός π.χ. έχει τη δική του κοινωνική ιστορία, όπως από το 1970 κ.ε. έχουν διδάξει (και για παρεμφερή ζητήματα) διαπρεπείς Ευρωπαίοι ιστορικοί, κοινωνιολόγοι και ανθρωπολόγοι. Γι' αυτό δεν εξετάζεται εδώ ως αντίθεση σώματος - πνεύματος, αλλά νοείται ως ένας από τους καθρέπτες της κοινωνίας, μέσα από τους οποίους προσπαθούμε να αναζητήσουμε τις όψεις της μεταβολής της: είναι μια κοινωνική διαδικασία, που παράγει πολιτισμικά σημαινόμενα: είναι μια προσφορά για κατανάλωση, αφού την απαιτεί μια συγκεκριμένη κοινωνική ζήτηση, προϊόν κι αυτή με τη σειρά της νέων κοινωνικοοικονομικών δομών και αλλαγών. Σύντομη ιστοριογραφία του αθλητισμού με ενδιαφέρουσες επισημάνσεις βλ. Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. Αθήνα 1997, σ. 17 κ.ε.

2. Μετά τον Αύγουστο του 1936 μετατρέπονται κι οι δυο σε όργανα της μεταξικής προπαγάνδας... Ιδρυτές και διευθυντές της πρώτης ήταν οι Μ. Α. Δούκας (1916-1932) και Κ. Μ. Δούκας (1932-1970). Σήμερα, συνέχειά της είναι η εφημερίδα *Σαμιακόν Βήμα*. Εκδότης της δεύτερης ήταν ο Ιω. Βακιρτζής (1878-1950), ο οποίος μάς άφησε και μια *Ιστορία της Σάμου*. Εν Σάμω 1912. Σύντομο βιογραφικό του βλ. στο *Σαμιακόν Ημερολόγιον* 1953. Έκδοσις της Αδελφότητας Σαμίων. Εν Αθήναις, σ. 6-8, στο *Παράρτημα* του περιοδικού (*ΤΟ ΠΑΝΘΕΟΝ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ ΜΑΣ*), που υπογράφει ο Ν. Κιράνης.

ας, δημόσιας και θεσμοθετημένης πλέον κοινωνικότητας³, την οποία δημιουργούν οι πολυποίκιλες εκδηλώσεις των αθλητικών σωματείων (χοροεσπερίδες, ποδοσφαιρικοί και γυμναστικοί αγώνες, καλλιστεία, θεατρικές παραστάσεις, συναυλίες, διαλέξεις, εκδρομές, κ.ά.), οι εκδηλώσεις των δημόσιων σχολείων και των άλλων σχολών (σχολικές εορτές επί τη ενάρξει και τη λήξει του διδακτικού έτους, γυμναστικές επιδείξεις, θεατρικές παραστάσεις, εορτασμοί εθνικών εορτών, κ.ά.), των κυνηγετικών σωματείων, ιδιωτικών φορέων, ιδιωτών, κ.λπ.

Εννοείται ότι παρά τη σχετικά ικανοποιητική πληροφόρηση των εφημερίδων, δεν μπορούμε να τεκμηριώνουμε κάθε φορά επακριβώς τις υποθέσεις της μετάβασης, της αλλαγής ή της προσαρμογής από την «παλιά» στη «νέα» κοινωνικότητα: θεωρούμε βέβαιο ότι κάποιες μορφές της προϋπήρχαν, είχαν σχηματοποιηθεί προ πολλού, αφού η Σαμιακή κοινωνία, όπως όλες, δεν παρέμεινε στάσιμη⁴, και «μηδενικό σημείο» στον μετασχηματισμό μιας κοινωνίας δεν υπάρχει. Κάποιες μορφές πολιτισμού χάθηκαν, άλλες ατόνησαν, άλλες βραχύβιες παραδόσεις (που εξέφραζαν το «νέο» πριν από μερικές δεκαετίες), έχουν υποστεί κι αυτές με τη σειρά τους τις πρώτες τους μεταλλαγές. Είναι γνωστό ότι η διαδικασία των προσαρμογών είναι μακρά και απαιτείται ικανός χρόνος «τυποποιημένης επανάληψης» για να παγιωθούν εθιμικές συμπεριφορές.

Παράλληλα προς τη νέα αυτή κοινωνικότητα συνεχίζει φυσικά να υφίσταται η άτυπη, η παραδοσιακή κοινωνικότητα του λαϊκού ανθρώπου (μέσα από θρησκευτικές τελετές, λαϊκό εορτολόγιο, θεατρικά δρώμενα, επισκέψεις, βεγγέρες, ιδιωτικές κοινωνικές στιγμές, και πάμπολλα άλλα), σε επίπεδο άστεως και επαρχίας. Αυτή όμως δεν μας απασχολεί εδώ. Για λόγους μεθοδολογικούς οφείλουμε ευθύς εξ αρχής να αιτιολογήσουμε τη χρονική οριοθέτηση του θέματος (1930-39): θεωρούμε αυτή τη δεκαετία ως το οριστικό τέρμα μιας μακρόσυρτης εξελικτικής πορείας που αρχίζει μετά το 1830 και ολοκληρώνεται με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου⁵. Σταθμοί και καθοριστικοί παράγοντες σ' αυτήν την 100ετή πορεία είναι το τέλος της δεκαετίας του 1850 (όταν αρχίζει η συστηματική οργάνωση της εκπαίδευσης)⁶, η αλματώδης ανάπτυξη της οικονομίας του νησιού, η ενσωμάτωση (1912), το 1922 και η οικονομική κρίση στις αρχές της δεκαετίας που αναλύουμε.

3. Για τον ορισμό της έννοιας βλ. Χριστίνα Κουλούρη, ό.π., σ. 28 κ.ε.

4. Παραδείγματα τέτοιων μετασχηματισμών στον μεταπολεμικό ελληνικό χώρο βλ. Στ. Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*. Πρόλογος Β. Φίλιας. Έκδοση του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987.

5. Για τις επιπτώσεις του στις πολιτισμικές διαδικασίες της ελληνικής κοινωνίας βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1994.

6. Βλ. ενδεικτικά Κ. Πτίνης, *Διαλέξεις*. Σάμος 1981 · Π. Διακογιάννης, *Η παιδεία στη Σάμο από την τουρκοκρατία μέχρι σήμερα*. Αθήνα, χ.χ.

Η ανάλυση του θέματός μας δεν μπορεί να μην συμπεριλάβει στα περιεχόμενά του τις επιμέρους κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις του τοπικού περιγύρου. Χωρίς τον περίγυρο, την ένταξη της συμπεριφοράς των ανθρώπων μέσα στο οικονομικό, κοινωνικό-ιστορικό τους περιβάλλον, δεν νοείται εργασία της σύγχρονης κοινωνικής λαογραφίας. Απ' αυτό το τοπικό πλαίσιο επιλέγουμε να κάνουμε εδώ σύντομη αναφορά στην προϊούσα αύξηση του αστικού πληθυσμού και στα οικονομικά μεγέθη της δεκαετίας του '30⁷. Κάθε αλλαγή στον πληθυσμιακό παράγοντα, με αυξομειώσεις, μετακινήσεις και διαφοροποιήσεις πληθυσμών, και μάλιστα σε έναν στενό, τοπικό κύκλο, αντανακλάται στην πολιτιστική συμπεριφορά των κατοίκων, επηρεάζει τις νοοτροπίες τους και μετασχηματίζει το παρελθόν. Η επίδραση των άλλων παραγόντων (παιδείας, οργανωμένης διοίκησης, πολύπλευρων πολιτισμικών επιδράσεων), θεωρείται γνωστή και δεδομένη.

Ο Λιμνή Βαθέος και τα Καρλοβάσια (η «αστική κοινότητα» του τίτλου της εργασίας μας) είναι τα κέντρα του εμπορίου και της βιοτεχνίας του νησιού⁸, έχουν διακριτή κοινωνική διαστρωμάτωση, «ακτινοβολούν» ιδεολογία, ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της ανώτερης τάξης τους είναι γνωστός και δεδομένος, άρα είναι εύκολα ανιχνεύσιμη και η νοοτροπία που είχε διαμορφώσει η συγκεκριμένη άρχουσα-αστική τάξη για το ρόλο της, ήδη από τον 19ο αι. Μεταξύ 1920 και 1928 ο πληθυσμός⁹ των δύο κέντρων θα αυξηθεί σημαντικά¹⁰, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, ενώ ο συνολικός πληθυσμός του νησιού, μετά και τον ξεριζωμό των Ελλήνων της Μ. Ασίας, φτάνει από τις 50.860 το 1920 στις 58.584 το 1928:

7. Για τα οικονομικά δεδομένα προηγούμενων δεκαετιών βλ. τις σχετικές εργασίες που έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο *Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα. Πρακτικά Συνεδρίου*, τόμος Β', Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων 12Β, Αθήνα 1998. Βλ. επίσης Βασ. Γαλανή - Μοντάφη, «Προϊκα και κοινωνικο-οικονομικός μετασχηματισμός στη Σάμο κατά τον 19ο αι.», *Εθνολογία*, τ. 4 (1995), σ. 48 κ.ε.

8. Θέμα πολλών άρθρων και των εφημερίδων που εξετάζουμε εδώ. Βλ. π.χ. *Αιγαίον*, φ. 2310 (5.11.34), σ. 1, φ. 2311 (8.11.34), σ. 1, φ. 2312 (12.11.34), σ. 1.

9. Για τη σημασία του πληθυσμιακού παράγοντα στη Σύγχρονη Λαογραφία από την εκτενή βιβλιογραφία βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Εξελιξείς και μετασχηματισμοί στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*. Εκδόσεις Fragmenta. Θεσσαλονίκη 1995, σ. 11 κ.ε. Γενικότερα ζητήματα περί τον πληθυσμό, την αναπαραγωγή του, την κινητικότητα του, κ.λπ., βλ. ενδεικτικά Δ. Γ. Τσαούσης, *Κοινωνική Δημογραφία*. Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1986· του ιδίου, *Μορφολογία της Νεοελληνικής κοινωνίας*. Αθήνα 1971· Στ. Δαμιανάκος, Έρ. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*. Εκδόσεις Πλέθρον - Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1997, σ. 39 κ.ε· Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Τόμος Α', Κοινωνική Συγκρότηση*. Εκδόσεις Οδυσσέας. Αθήνα σ. 17 κ.ε., 125 (βιβλιογραφία).

	1920	1928	Ποσοστιαία αύξηση
Λιμνήν Βαθέος	6.143	8.636	14, 06%
Κοινότητα Βαθέος	4.862	5.677	11, 6%
Παλαιό Καρλόβασι	796	1.099	13, 8%
Νέο Καρλόβασι	3.794	5.109	24, 7%
Μεσαίο Καρλόβασι	1.066	1.371	2, 9%

Κατά την περίοδο που εξετάζουμε οι βασικές δομές της σαμιακής οικονομίας είναι ίδιες με αυτές που διαμορφώθηκαν μετά τις καταλυτικές επιδράσεις της ενσωμάτωσης¹¹. Τα νέα καθοριστικά στοιχεία της δεκαετίας του '30 είναι η παγκόσμια οικονομική κρίση του '29 και η αρνητική για τη Σάμο συγκυρία του εξωτερικού εμπορίου.

Το Καρλόβασι παραμένει το πρώτο βιομηχανικό κέντρο, με βασική βιομηχανία τη βυρσοδεψία. Η τελευταία, παρά την απώλεια του προνομιακού της χαρακτήρα μετά την ένωση, με την επιβολή οικονομικών βαρών σ' αυτήν, παρά τις απώλειες του 1929-31, λόγω «της αζητησίας των προϊόντων τη συνεπεία της παγκοσμίου οικονομικής κρίσεως», ανακτά αμέσως μετά, με νέα εργοστάσια την πρώτη της σχεδόν ζωτικότητα¹², μέχρι το '40. Από τον αγροτικό τομέα (και τα βασικά εμπορευματικά του προϊόντα κρασί, σταφίδα και καπνό), το 1935 οργανώνεται η οινοπαραγωγή με τη δημιουργία Ενώσεως¹³, και η καλλιέργεια των καπνών την περίοδο 1922-1930 είναι σημαντική, παρ' όλο που χάνει κάποιες εξωτερικές αγορές και συρρικνώνεται η παραγωγή¹⁴. Παρ' όλα αυτά κτίζονται νέες μεγάλες καπναποθήκες και βρίσκουν απασχόληση μετοικώνοντας στο Καρλόβασι πολλοί εργάτες. Η παραγωγή αυτή την δεκαετία ανήλθε στις 5 εκατ. οκάδες, το 75% της οποίας απορροφάται από αμερικανικές εταιρείες και το υπόλοιπο από ευρωπαϊ-

10. Βλ. «Ο νομός Σάμου από στατιστικής απόψεως», *Σαμιακόν Ημερολόγιον* 1953. Έκδοσις της Αδελφότητος Σαμίων. Εν Αθήναις σ. 139-142, και Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Δ/νσις Στατιστικής, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19ης Δεκεμβρίου 1920*. Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σ. 270, 272.

11. Δηλαδή (α) την αποκοπή της από το προηγούμενο εμπορικό πλαίσιο που καθόριζαν οι σχέσεις της με την Τουρκία και (β) τις κοινωνικές, πληθυσμιακές και πολιτισμικές ανακατατάξεις της Μικρασιατικής καταστροφής.

12. Επιστημάνσεις από το *Αιγαίον*, φ. 2146 (20. 3. 33), σ. 2. Για τη βυρσοδεψία (σύντομη αναδρομή στην πορεία της, κατά ιδίως κατά την μεταπολεμική περίοδο στη Σάμο) βλ. ενδεικτικά Ν. Ι. Ζαφειρίου, «Η βυρσοδεψική εν Σάμω», *Αρχείον Σάμου*, τ. Γ' (1948-1954), σ. 84-88 · Δ. Κροκίδης, «Η παραδοσιακή βιομηχανία της βυρσοδεψίας στα Καρλοβάσια Σάμου», στον τόμο *Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα...*, ό.π., σ. 43-67, με τη σχετική βιβλιογραφία.

13. *Αιγαίον*, φ. 2325 (3.1.35), σ. 1. Πρβλ. Ν. Ι. Ζαφειρίου, «Το Σαμιώτικο κρασί», *Αρχείον Σάμου*, τ. Β' (1947), σ. 180, όπου εν συντομία η τελική οικονομική αποτυχία του εγχειρήματος.

14. Πρβλ. Θ. Καλαφάτης, «Τραπεζικές παρεμβάσεις και τοπική οικονομία (Σάμος 1880-1930)», στον τόμο *Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα...*, ό.π., σ. 36.

κές¹⁵. Όμως λόγω υπερπαραγωγής καπνού στις ανταγωνιστικές χώρες Τουρκία και Βουλγαρία και την συνακόλουθη πτώση των τιμών, παρατηρείται γύρω στο 1930 μεγαλύτερη χαλάρωση της καλλιέργειας. Αναζωπυρώνεται μετά το 1933 μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1938 π.χ. ανέρχεται σε 1 εκατ. οκάδες, με καλλιεργούμενη έκταση 18.253 στρεμμάτων από 4.924 παραγωγούς¹⁶. Σ' αυτά θα πρέπει να προστεθεί και η αύξηση της ιδιωτικής αποταμίευσης λόγω εισρεδόντων κεφαλαίων από οικογενειακές οικονομίες των αποδήμων στη Μ. Ασία¹⁷. Το *Αιγαίον*, κρίνοντας ζωνή την πρωτοχρονιάτικη κίνηση του '36 στην πόλη κάνει λόγο για «*σχετική οικονομική ευεξία του τόπου*» η οποία οφείλεται κυρίως «*εις την καλήν πώλησιν των καπνών*»¹⁸.

Φορέας της διασκέδασης και της ψυχαγωγίας στη Σάμο τη δεκαετία του '30 και ένας από τους δείκτες της νέας κοινωνικότητας είναι πρωτίστως οι *μορφωτικοί - αθλητικοί σύλλογοι* του νησιού. Η εξάπλωση αυτού του νέου τύπου κοινωνικής οργάνωσης συνδέεται στενά με το γενικότερο κλίμα στην Ελλάδα, αλλά και με τις τοπικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και τη νέα οργάνωση του ελεύθερου χρόνου¹⁹.

Η ψυχαγωγία αποτελεί έναν από τους στόχους των αθλητικών σωματείων, με τη σημασία της εκπαίδευσης, έχουν δηλαδή αναλάβει παιδευτική κοινωνική λειτουργία έναντι της νεολαίας και της λαϊκής τάξης, ρόλο ηθικοποίησης της μικροκοινωνίας τους και του έθνους, τον οποίο ρόλο ενισχύουν με την άλλη τους αποκλειστική διάσταση, ως δηλαδή και πνευματικών φορέων.

15. Ν. Ι. Ζαφειρίου, «Τα Σαμιακά καπνά», *Αρχαίον Σάμου*, τ. Β' (1947), σ. 188.

16. Τα στοιχεία του Ν. Ζαφειρίου, με ελαφρές διαφοροποιήσεις, επιβεβαιώνει το *Σαμιακόν Ημερολόγιον*, στο οποίο φαίνεται ότι το 1938 4321 παραγωγοί καλλιεργήσαν με καπνά 19.482 στρέμματα, παρήγαγαν 906.000 οκάδες καπνού που πώλησαν με μέση τιμή 43,5 δρχ. την οκά, εισέπραξαν δηλαδή σε τιμές αγοραστικής αξίας του 1953 15 δις δραχμές. Βλ. Ιω. Αφτιάς, «Διατί ο Σαμιακός λαός είναι πτωχός», *Σαμιακόν Ημερολόγιον 1953*, σ. 160.

17. Θ. Καλαφάτης, «Τραπεζικές παρεμβάσεις...», ό.π., σ. 36. Για την παρουσία των Σαμίων στη Μ. Ασία βλ. Γ. Μουτάφης, «Η παρουσία Σαμίων στη Μικρά Ασία και Αίγυπτο κατά την Ηγεμονική περίοδο 1875-1912: Κίνητρα και καταστάσεις», στον τόμο *Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα ...*, ό.π., σ. 97 κ.ε. · του ιδίου, «Σάμιοι υπήκοοι και επιστασίες στη Μικρά Ασία κατά την Ηγεμονική περίοδο», *Σαμιακές Μελέτες*, τ. Α' (1993-94). Αθήνα 1994, σ. 143 κ.ε. · Κ. Πτίνης, *Διαλέξεις... - Συμβολή της Σάμου στην πνευματική ανάπτυξη της Μικράς Ασίας*, ό.π.

18. *Αιγαίον*, φ. 2417 (3.1.36), 2. Ο άλλος λόγος είναι «*η επελθούσα ημερότης των κομματικών φρονημάτων και η καταπράνσις των πολιτικών αδιαλλαξιών...*».

19. Για την έννοια του βλ. ενδεικτικά Αλ. Κορωναίου (επιμ.), *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, μετάφραση Κ. Καψαμπέλη - Γ. Σταυρακάκης. Εκδόσεις Νήσος. Αθήνα 1996· Χριστίνα Κουλούρη, ό.π., σ. 34 κ.ε.· Μελ. Σεραφετινίδου, *Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*. Εκδόσεις Gutenberg. Αθήνα 1995, σ. 109-120· κ.ά.

Αθλητικά - μορφωτικά, λοιπόν, σωματεία σημαίνει πρωτίστως καλλιέργεια των σπορ. Τα σπορ ανταποκρίνονται στη νέα μορφή κοινωνικότητας που αναδύεται στη Σάμο, είκοσι περίπου χρόνια μετά την ενσωμάτωση. Απευθύνονται σε ένα πιο διευρημένο κοινό (αστικών, μεσαίων και εργατικών στρωμάτων), δημιουργούν νέες συμπεριφορές, νέους δεσμούς, πέρα από οικονομικές ή κοινωνικές παραμέτρους.

Οι ονομασίες των σωματείων αποτελούν το δείκτη της δημόσιας εικόνας τους, εφ' όσον συμπυκνώνουν το πατριωτικό συναίσθημα και την τοπική ιστορική ταυτότητα²⁰. Έτσι ή αλλιώς θα πρέπει να θεωρήσουμε πως οι αθλητικές ενώσεις λειτουργούν και αυτήν την περίοδο συμπορευτικά με το εθνικό κράτος, με σκοπό τη δημιουργία στέρεων συλλογικών ταυτοτήτων. Αναγνωριστικό στοιχείο της ταυτότητάς τους είναι τα σύμβολά τους: σημαία, στολές, σήμα του συλλόγου, ύμνος τους. Σε μια περιγραφή αγώνα διαβάζουμε τα εξής: «*Η [ομάδα] του Πανσαμιακού με τα Ελληνικά χρώματα και η του Αστέρος με τα Βυζαντινά τοιαύτα αποτελούν ένα αρμονικώτατον και εθνικώτατον σύνολον*»²¹. Οι ονομασίες των σωματείων παραπέμπουν σε αρχαιοελληνικές πηγές έμπνευσης (τοπικοί αρχαίοι ήρωες και θεοί, μα και ήρωες από την επανάσταση του 1821), και στοχεύουν στην ανάδειξη της τοπικής ταυτότητας, στην κατάδειξη της συνέχειας του Ελληνισμού. Να μερικά σωματεία:

Στο Βαθύ: Πανσαμιακός (ισχυροποιήθηκε το 1930 μετά την ένωσή του με την Ιωνία, προσφυγικό σωματείο)²², Λυκούργος Βαθέος, Απόλλων, Λαίλαψ²³, Βαθύλλος²⁴, Πολυκράτης Τηγαίου²⁵, Υπεροχή Βαθέος²⁶, (όλα έχουν ποδοσφαιρικές ομάδες με τα ίδια ονόματα), Θαλασσία Ένωσις Σάμου²⁷, κ.ά., στο δε Καρλόβασι Αστήρ, Λυκούργος Καρλοβασίου²⁸, Άρης²⁹, Αστραπή (με αντίστοιχες ποδοσφαιρικές ομάδες), κ.ά.

Δίπλα σ' αυτούς υπάρχουν οι ακραιφνώς μορφωτικοί-παιδευτικοί σύλλογοι,

20. Για την έννοια βλ. ενδεικτικά Ευ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σ. 42· Μ. Γ. Βαρβούνης, *Εξελίξεις και μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ. 91 κ.ε.· Μ. Γ. Σέργης, *Εφημερίδες και Λαογραφία. Η ταυτότητα μιας Ναξιακής εφημερίδας. Διαολάσεις της Ιστορίας και της Ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού*. Αθήνα 2000, *passim*.

21. Σάμος, φ. 1568 (31.3.32), σ. 2.

22. Σάμος, φ. 1383 (14.4.30), σ. 3.

23. Ιδρύεται αρχές τοι 1932. Βλ. Σάμος, φ. 1550 (14.1.32), σ. 1.

24. Σύμφωνα με την Σάμο, φ. 1507 (13.7.31), 2, δρα εδώ κι ένα έτος, άρα ιδρύθηκε το 1930.

25. Αρτισύστατο σωματείο, ιδρύεται το 1931. Βλ. Σάμος, φ. 1506 (10.7.31), σ. 2.

26. Βλ. π.χ. Σάμος, φ. 1531 (12.10.31), σ. 1.

27. Σωματείο του 1931. Βλ. Σάμος, φ. 1531 (12.10.31), σ. 1.

28. Ιδρύεται το 1930. Βλ. Σάμος, φ. 1409 (14.7.30), σ. 2.

29. Αρτισύστατο κι αυτό, τα επίσημα εγκαίνιά τοι γίνονται το Δεκέμβριο του 1930. Βλ. Σάμος, φ. 1453 (19.12.30), σ. 3.

άλλοι με ένδοξη προϊστορία, άλλοι πρόσφατα δημιουργήματα, όπως η ιστορική *Φιλαρμονική Εταιρεία Σάμου*, γέννημα των αρχών της δεκαετίας του 1890³⁰, η *Φιλαρμονική Καρλοβασιών*, ο *Μουσικός Σύλλογος*, ο *Φιλοτεχνικός Όμιλος Σάμου*³¹, ο *Πυθαγόρας*, κ.ά. Οι περισσότεροι έχουν δικές τους αίθουσες, βιβλιοθήκη, αναγνωστήριο, κ.ά. Ο *Πυθαγόρας* π.χ. έχει στην πολυτελή αίθυσά του βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο, μικρό τοπικό μουσείο από φωτογραφίες και ζητά τον εμπλουτισμό του³², διατηρεί τις σχολές του, οργανώνει επιστημονικές διαλέξεις και λαϊκά μαθήματα. Ο *Μουσικός Σύλλογος* δημιουργεί μουσική σχολή, όπου διδάσκονται με χαμηλά δίδακτρα όλα τα έγχορδα και πιάνο³³. Φυσικά ασχολούνται με τη διοργάνωση διασκεδαστικών εκδηλώσεων, όπως παρακάτω θα αναλύσουμε. Δεν θα πρέπει επίσης να παραλείψουμε και κάποιους άλλους, αποκλειστικά φιλανθρωπικούς, οι οποίοι παρέχουν ψυχαγωγία ως μέσον αποκτήσεως χρημάτων προς εκπλήρωση των ευγενών σκοπών τους, όπως π.χ. ο *Σύνδεσμος Προστασίας Απόρων Μαθητών*³⁴, το *Παράρτημα του Λυκείου Ελληνίδων*³⁵, ο *Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων*, κ.ά.³⁶

Από τα σπορ που καλλιεργούν οι σύλλογοι, την πρώτη θέση, ως διασκεδαστικό στοιχείο του λαού, κατέχει αναμφισβήτητα το *ποδόσφαιρο*. Οι συντάκτες των εφημερίδων κάνουν συχνές αναφορές στη ραγδαία διάδοση του αθλήματος, στο ενθουσιώδες του κοινό, αστικό και μη, στην αθρόα συμμετοχή του ως θεατών πλέον, αλλά και ενεργών παικτών: «*Εσχάτως το αγώνισμα του ποδοσφαίρου ήρχισεν να διαδίδεται και εις τα μικρά χωρία της νήσου μας, ο δε πολλαπλασιασμός των Αθλητικών Συλλόγων είναι ιλιγγιώδης...*»³⁷. Άλλες ομάδες, εκτός απ' αυτές που

30. Με Β. Δ. της 28ης Φεβρουαρίου 1938, λόγω του οικονομικού αδιεξόδου στο οποίο είχε περιέλθει, αλλά και λόγω των σφοδρών κομματικών διενέξεων των διοικούντων της (και μη), μετατρέπεται σε Δημοτικό Ίδρυμα. Βλ. *Σαμιακόν Ημερολόγιον 1953*, σ. 109-110. Λεπτομερείς αναφορές στην ιστορία της, μέχρι το '34, βλ. σε συνέχειες, στη *Σάμο*, από το φ. 1809 (9.10.34), σ. 2 μέχρι και το φ. 1821 (4.12.34), σ. 2.

31. Ο *Φιλοτεχνικός Όμιλος Νέων* έχει πλούσια δράση από το 1922-1930, αλλά το '36 βρίσκεται σε κάμψη και κάποιοι νέοι ανέλαβαν την αναδιοργάνωση του Ομίλου, ο οποίος αργότερα ελέγχεται πλέον από την Ε.Ο.Ν. Βλ. *Αιγαίον*, φ. 2468 (6. 7. 36), σ. 1. Πρβλ. *Σάμος*, φ. 1934 (1.10.36), σ. 1.

32. *Σάμος*, φ. 1873 (15.10.35), σ. 4.

33. *Σάμος*, φ. 1385 (22.4.30), σ. 2.

34. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 1442 (6.11.30), σ. 2.

35. Την ίδρυσή του υπογράφει η ίδια η Καλλιρόη Παρρέν, στην αίθουσα του *Πυθαγόρα*. Βλ. *Σάμος*, φ. 1943 (1.12.36), σ. 4. Συν τοις άλλοις, οργανώνει και χορευτικά τεία. Βλ. π.χ. *Αιγαίον*, φ. 2512 (24.3.37), σ. 3.

36. Χωρίς ιδιαίτερη προσφορά το 1933 πλέον, σε σύγκριση με το παρελθόν. Έτσι τουλάχιστον εκτιμά το *Αιγαίον*, φ. 2146 (20.3.1933), σ. 2.

37. *Σάμος*, φ. 1521 (4.9.31), σ. 2.

προαναφέρθηκαν, ήταν ο *Μικρός Αστήρ*, ο *Αίολος Καστανέας*, ο *Πυθαγόρας Λέκας*, ο *Κανάρης*, η *Άμπελος Φούρνων*, ο *Μικρός Άρης*, ο *Ατρόμητος*³⁸, ο *Ηρακλής*³⁹, ο *Π.Α.Ο.Κ. (Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Κατσουνίου)*⁴⁰, κ.λπ. Φυσικά υπάρχουν και οι ποδοσφαιρικές ομάδες των σχολείων⁴¹.

Οι δημόσιες εκδηλώσεις των ομάδων πριν, κατά και μετά τον αγώνα διέπονται από μια τελετουργική συμπεριφορά, που παγιώνεται ασφαλώς αυτή τη δεκαετία, αφού, αν η ακμή του ποδοσφαίρου στην Ελλάδα τοποθετείται στη β' δεκαετία του 20ού αι., στη Σάμο αυτή τοποθετείται ασφαλώς τη δεκαετία του '30, με την ίδρυση, αλλά και την πτώση, των περισσότερων ποδοσφαιρικών σωματείων. Ας παρακολουθήσουμε εν ολίγοις αυτό το τελετουργικό.

Η φιλοξενούμενη ομάδα τυγχάνει ιδιαίτερης υποδοχής στην πόλη που φιλοξενείται. Όταν π.χ. μεταβαίνει ο *Πανσαμιακός* στο Καρλόβασι για αγώνα με τον *Αστέρα*, επιτροπή του τελευταίου υποδέχεται έξω από την πόλη το Δ.Σ. της ομάδας, τους αθλητές και τη *Φιλαρμονική* που τους συνοδεύει. Γίνονται οι τυπικές προσφωνήσεις-αντιφωνήσεις και τους προσφέρονται αναψυκτικά σε αναψυκτήριο. Ο *Πανσαμιακός* εις ανταπόδοση δεξιώνεται την αποστολή των Καρλοβασίων στη λέσχη του. Μεταξύ των άλλων τυπικών, υπό τους ήχους της *Φιλαρμονικής*, δωρίζουν σε κάθε αθλητή, ως αναμνηστικό, ένα μικρό λάβαρο με τα σήματα της ομάδας⁴². Λίγη ώρα πριν από τον αγώνα οι αθλητές των ομάδων σε παράταξη, υπό τις επευφημίες του κατά μήκος του δρόμου συγκεντρωμένου πλήθους, και υπό τους ήχους της *Φιλαρμονικής*, οδεύουν προς το γήπεδο⁴³. Τα σήματα της τοπικής ομάδας, οι χάρτινες σημαίες της με τα χρώματα του συλλόγου έχουν «... μεγάλην κυκλοφορίαν καθ' όλην την ημέραν της συναντήσεως»⁴⁴. Στο γήπεδο οι ομάδες εισέρχονται συνήθως χωριστά και παρελαύνουν με το λάβαρό τους⁴⁵. Πριν από την έναρξη του αγώνα ο πρόεδρος των γηπεδούχων προσφωνεί τους αντιπάλους αθλητές και ανταπαντούν παράγοντες των φιλοξενουμένων⁴⁶. Στο ημίχρονο προσφέρονται γλυκά προς τους παίκτες, χωρίς φυσικά να ελλείπουν οι αόριστες και ανόητες αποδοκimasίες των φιλάθλων⁴⁷. Μετά το τέλος του αγώνα οι αθλητές παρελαύνουν εκ νέου, από το γήπεδο μέχρι τα γραφεία της ομάδας ή σε αναψυκτήριο, όπου τους προσφέρονται και πάλι αναψυκτικά⁴⁸, αν εν τω μεταξύ οι φίλα-

38. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 1523 (11.9.31), σ. 2.

39. Νέος σύλλογος, του 1932. Βλ. *Σάμος*, φ. 1626 (20.10.32), σ. 3.

40. Ιδρύεται το 1932. Βλ. *Σάμος*, φ. 1581 (16.5.32), σ. 2.

41. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 1491 (15.5.31), σ. 1.

42. *Σάμος*, φ. 1501 (15.6.31), σ. 2.

43. *Σάμος*, φ. 1437 (20.10.30), σ. 2.

44. *Σάμος*, φ. 1493 (21.5.31), σ. 2.

45. *Σάμος*, φ. 1493 (21.5.31), σ. 2.

46. *Σάμος*, φ. 1403 (23.6.30), σ. 2.

47. *Σάμος*, φ. 1586 (31.3.32), σ. 2.

48. *Σάμος*, φ. 1484 (13.4.31), σ. 2.

θλοι δεν έχουν αρπάσει τους νικητές στους ώμους τους για να τους μεταφέρουν στα αποδυτήρια⁴⁹. Ο κύκλος του αγώνα κλείνει το βράδι, με χοροεσπερίδα για τον εορτασμό της νίκης, και το ξεφάντωμα κρατεί μέχρι πρωίας⁵⁰.

Το ποδόσφαιρο έφερε νέες μορφές κοινωνικότητας στη Σάμο και νέα ήθη. «... Ενώ εμάθωμεν να λέγωμεν τα άουτ, γκολ, φάουλ, σέντρα, οφσάιτ και λοιπά ξενόφωνα παραγγέλματα του φουτ μπωλ δυστυχώς...», μερίδα «φιλάθλων» επιδεικνύει μιαν απαράδεκτη για την τοπική κοινωνία συμπεριφορά, που δείχνει ασέβεια και περιφρόνηση στην παραδεδομένη τάξη⁵¹. Δεν είναι μόνον οι «φραστικές βιαιότητες», αλλά τα έκτροπα των «φιλάθλων» που σημάδεψαν τη σαμιακή κοινωνία⁵². Η διασωματειακή κοινωνικότητα δεν έχει λοιπόν μόνον αρμονικές όψεις.

Η δημιουργία των πρώτων ποδοσφαιρικών ειδώλων, που γίνονται αντικείμενα θερμωτάτων εκδηλώσεων, είναι επίσης αναπόφευκτη. Ένας αστέρας, για κάποιον χρονικό διάστημα, είναι ο ποδοσφαιριστής του *Λυκούργου Βαθέος* Νανές. «Καθ' όλην την διάρκεια του αγώνος μόνον το όνομά του ηκούετο», ή σε φράση παρακλητική «σώσε μας Νανέ». Αλλά και τα πειράγματα των αντιπάλων έχουν βάση το όνομά του: «Νάααα ... ναι!! εφώναζαν εις τους Αρειανούς όταν επετυγχάνετο τέρμα ή όταν ήθελον να κουρδίσουν κανένα φανατικόν θιασώτην του Λυκούργου. Πολύ δε δικαίως ο Νανές επέσυρε την συμπάθειαν των θεατών, διότι υπήρξεν ο ήρωας της ημέρας και συνάμα σωτήρ της Σάμου. Εις των θεατών μάλιστα εκ του ενθουσιασμού του μετέβαλε και το ιστορικόν επίγραμμα "Χριστός Σάμον έσωσε..." εις "Νανές Σάμον έσωσε την 21^η Ιουνίου 1931"»⁵³. Έναν άλλον, τερματοφύλακα αυτόν, τον αποκαλούν «Το Καλό», λόγω χαρακτήρος (;) ή των θαυμαστών αποκρούσεών του (;)⁵⁴.

Η αγάπη προς το άθλημα και η ποδοσφαιρομανία φτάνει μερικές φορές σε ακρότητες. Ο Πανσαμιακός (διά του προέδρου και ενός ποδοσφαιριστή του σε βάπτισμα που έγινε στο γήπεδο) «... ανεδέχθη εκ της κολυμβήθρας το τέκνον του κ. Στεφάνου Μαθιού ονομάσας αυτό Νικηφόρον και Πανσαμιακόν...»⁵⁵. Το γεγονός σχολιάζει σε άλλο φύλλο της η εφημερίδα: «Μα στο Θεό σας, είνε όνομα αυτό και ταιριάζει, το παιδί που θα μεγαλώση να λέγεται "Πανσαμιακός"; Εντυχώς που ο νουνός εφρόντισε να του δώση και το όνομα Νικηφόρος. Και αν τη μόδα ακολουθήσουν και άλλοι; Μπορούν ίσως να βαπτισθούν παιδιά με τα ονόματα "Παναθηναϊκός", "Ααίλαψ", "Πανιώνιος", κ.λπ.»⁵⁶.

49. Σάμος, φ. 1610 (29.8.32), σ. 1.

50. Αν φυσικά το αποτέλεσμα ήταν ευνοϊκό για τη γηπεδούχο. Βλ. Σάμος, φ. 1706 (7. 7.33), σ. 3.

51. Σάμος, φ. 1442 (6.11.30), σ. 1.

52. Σάμος, φ. 1442 (6.11.30), σ. 1.

53. Ημέρα διεξαγωγής του συγκεκριμένου αγώνα. Βλ. Σάμος, φ. 1502 (25. 6.31), 3.

54. Σάμος, φ. 1549 (11.1.32), σ. 1.

55. Αιγαίον, φ. 2294 (10.9.34), σ. 2.

56. Αιγαίον, φ. 2296 (17.9.34), σ. 1.

Επιπλέον, επειδή το ποδόσφαιρο αποφέρει «συμβολικές ανταμοιβές» και πρόσθετο κοινωνικό κύρος στους διοικούντες, γίνεται το μέσον για κάποιας μορφής κοινωνική κινητικότητα, για την εδραίωση της κυριαρχίας κάποιων προσώπων, η εμφάνιση των οποίων στην ηγεσία των σωματείων σημαίνει επιπλέον ότι έχει αλλάξει το «κοινωνικό αντίκρυσμα» της σωματικής άσκησης. Βεβαίως, από την άλλη πλευρά, ο ερασιτεχνισμός ένωσε τις μεσαίες τάξεις με την αριστοκρατία, με το άθλημα το οποίο (και σήμερα) καταργεί τα όρια των τάξεων.

Αλλά και η καλλιτεχνική κίνηση των σωματείων, των συνδεδεμένων με το ποδόσφαιρο, επηρεαζόταν σημαντικά. Σ' αυτό συνετέλεσαν τα μεταξύ των ποδοσφαιρικών ομάδων μίσση, «γιατί κάθε θεατρική παράσταση που παιζέτο για ενίσχυση ποδοσφαιρικού Σωματείου είχε πάντοτε την κακή τύχη να παρακολουθήται από τους υποστηρικτές μονάχα του Σωματείου, που πρόσφεραν διάφορα ποσά για ενίσχυσή του...»⁵⁷.

Οι αγώνες επίσης χρωματίζονται από την τοπική ταυτότητα και γίνονται φορείς τοπικιστικών αντιλήψεων και συγκρούσεων, που μάλλον δεν έχουν ως πρωτογενή αιτία το ποδοσφαιρικό πρωτάθλημα, αλλά κληρονομημένες αντιπαλότητες⁵⁸. Η παραδοσιακή σύγκρουση Λιμένος Βαθέος και Καρλοβασίων τώρα ενισχύεται. Η μετακίνηση οπαδών σε καθοριστικής σημασίας αγώνες γίνεται ακόμη και με ναύλωση πλοίων: «Κατά κυκλοφορούσας φήμας την Κυριακήν θα ναυλωθή υπό του Αστέρος [Καρλοβασίου] το α/π Έλση, ίνα μεταφέρη δωρεάν τους φιλάθλους Καρλοβασίων εις Βαθύ...»⁵⁹. Οι Βαθιώτες συντάκτες μιλούν απροκάλυπτα για «τοπικιστικό πνεύμα», χωρίς φυσικά να αποκλείουμε εμείς αντίστοιχες αιτιάσεις από την «απέναντι όχθη», οι οποίες όμως δεν έχουν καταγραφεί: «... Οσάκις αι ομάδες του Βαθέος μετέβησαν εις το Καρλόβασι δεν έτυχον ουδεμίας συμπαθείας εκ μέρους ιδίως του κοινού (...). Προ ημερών ακόμη κατά τον πρώτον τελικόν του πρωταθλήματος ο Λυκούργος μεταβάς εκεί ηγωνίσθη υπό τας αποδοκμασίας των φιλάθλων και ολίγον δειν να εξυλοκοπείτο αγρίως, διότι ηπείλει να ισοφαρίση τον αγώνα, του συνθήματος δοθέντος υπό "παλληκαρά", τον οποίο θεωρεί απαραίτητον διά την πρόοδόν του ο Αστήρ, αφού δεν τον αποπέμπει. Εδώ, προχθές ακόμη, οι εκστρατεύσαντες, ως νέοι Βάνδαλοι, Καρλοβάσιοι, παρακινούμενοι υπό του ιδίου παλληκαρά, θεωρουμένου αρχηγού των καυγαζήδων, επετέθησαν εναντίον των παικτών του Λυκούργου, των αστυνομικών οργάνων (...), των αρχών και του κοινού, μη συνηθισμένου εις παρόμοια επεισόδια...»⁶⁰. Φαίνεται όμως ότι «... με την τακτικήν (...) την οποίαν ακολουθούν

57. Δεκάδες οι σχετικές καταγγελίες από τα Σωματεία. Βλ. ενδεικτικά Σάμος, φ. 1596 (7.7.32), σ. 2, φ. 1741 (11.12.33), σ. 1, φ. 1837 (26.2.1935), σ. 3.

58. Για το θέμα, με ανάλογες συμπεριφορές από τον ελληνικό χώρο, βλ. τώρα συγκεντρωτική βιβλιογραφία στο: Μ. Γ. Σέργης, *Εφημερίδες και Λαογραφία...*, ό.π., σ. 381.

59. Σάμος, φ. 1706 (7.7.33), σ. 3. Πρβλ. φ. 1598 (14.7.32), σ. 2 (μετάβαση Βαθιωτών στο Καρλόβασι).

60. Σάμος, φ. 1709 (17.8.33), σ. 1 (σχόλιο του Π.). Πρβλ. *Αγρίον*, φ. 2188 (14.8.33), σ. 2 και 2189 (17.8.33), σ. 2.

έχουν διαιρέσει τόσο το Καρλόβασι όσο και τας της Σάμου άλλας πόλεις που έχουν τοιαύτα σωματεία εις τόσα αντίπαλα στρατόπεδα, όσα και ποδοσφαιρικά σωματεία υπάρχουν εις εκάστην...»⁶¹. Τα έκτροπα του πρωταθλήματος του '34 στάθηκαν καθοριστικά για την τύχη του ποδοσφαίρου στη Σάμο⁶², το οποίο όντως διέρχεται κρίση στα μέσα της δεκαετίας, λόγω των τοπικών ανταγωνισμών, των εκφυλιστικών φαινομένων που το συνόδευαν, αλλά και των κομματικών φατριασμών. Οι αναφορές των φύλλων δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησης των παραπάνω σκέψεών μας: «*Μήνες ολόκληροι (...) επέρασαν χωρίς κανένα αθλητικόν σωματείον της Σάμου να δείξη έστω και το παραμικρόν σημείον ζωής, γεγονός βεβαίως άκρως λυπηρόν διά την εξέλιξιν του Αθλητισμού και ιδιαιτέρως του ποδοσφαίρου στον τόπον μας*»⁶³. Σε σχετικό σχόλιο της Σάμου οι Μεσαιοκαρλοβάσιοι «... είναι άξιοι συγχαρητηρίων, γιατί πολύ γρήγορα πέταξαν το ποδόσφαιρο στην άκρη κι επεδόθησαν στη μουσική, κάθε βράδυ δύο ή τρεις βάρκες με φλάουτα, μαντολίνα και κιθάρες διασχίζουν την ακρογιαλιά και σκορπούν τη χάρη, το χαμόγελο της ζωής...»⁶⁴, ενώ το 1933 κρίνει άξιο συγχαρητηρίων τον Λυκούργο Καρλοβασιών για το γεγονός ότι «... από πολύν καιρόν έχει περιορισθεί εις το Μορφωτικόν Τμήμα, καταργήσας το ποδόσφαιρον...»⁶⁵.

Μπορεί το ποδόσφαιρο να διαιρεί την Σάμο, αλλά συνενώνει τους Σαμιώτες με τους άλλους Έλληνες και με άλλους λαούς. Δεκάδες αγώνες δίνονται την συγκεκριμένη περίοδο με αντιπάλους τη μικτή Ελληνικού Στόλου, ομάδες της Χίου, φοιτητές Πανεπιστημιακής Λέσχης Αθηνών, ομάδες Αθηνών και Πειραιά, Αιγυπτίων σπουδαστών⁶⁶, Αγγλικών, Γαλλικών και Ιταλικών πολεμικών πλοίων που ναυλοχούν για λίγο στο νησί⁶⁷. Στους αγώνες αυτούς συνήθως παρευρίσκονται οι αρχές της πόλης, γίνονται οι αμοιβαίες φιλοφρονήσεις, προσφέρονται ανθοδέσμες στους Σαμιώτες ποδοσφαιριστές, και οι ομάδες αλληλοδιαδόχως ζητωκραυγάζουν υπέρ των δύο κρατών⁶⁸.

Την πρώτη της εμφάνιση στο νησί κάνει αυτή τη δεκαετία η επιτραπέζια αντισφαίριση. Σε άρθρο της Σάμου εισηγητής του νέου αθλήματος φέρεται ο Πανσαμιακός⁶⁹. Εικάζουμε από τα λίγα δεδομένα της μελέτης μας πως συγκέντρωνε εξ αρχής πολλούς θαυμαστές, αφού σε επόμενο άρθρο, λίγες ημέρες αργότερα,

61. Σάμος, φ. 1741 (11.12.33), σ. 1.

62. Βλ. ενδεικτικά Σάμος, φ. 1821 (4.12.34), σ. 2, φ. 1821 (11.12.34), σ. 2 και κυρίως φ. 1825 (21.12.34), σ. 2.

63. Σάμος, φ. 1554 (28.1.32), σ. 1.

64. Σάμος, φ. 1697 (6.7.33), σ. 1.

65. Σάμος, φ. 1709 (17.8.33), σ. 1.

66. Σάμος, φ. 1676 (20.4.33), σ. 1.

67. Σάμος, φ. 1796 (30.7.34), σ. 2, και φ. 1908 (22.4.36), σ. 2.

68. Βλ. π.χ. Σάμος, φ. 1775 (19.4.34), σ. 1.

69. Σάμος, φ. 1552 (21.1.32), σ. 1-2. Στο ίδιο άρθρο αναλύονται οι κανόνες του παιχνιδιού.

πληροφορούμεθα ότι το πιγκ-πογκ «καθημερινώς συγκεντρώνει μεγάλον αριθμόν αθλητών και φιλάθλων εις τας λέσχας του Πανσαμιακού και του Λυκούργου, ένθα διεξάγονται λίαν ενδιαφέροντα και διασκεδαστικά ματς»⁷⁰, το δε Καρλόβασι συγκεντρώνει «μεγάλον αριθμόν φιλάθλων εις το καφεενείον Αργυρού και Τζίμα»⁷¹.

Η παράδοση της Σάμου στους κλασικούς γυμναστικούς αγώνες συνεχίζεται και την εξεταζόμενη δεκαετία⁷². Με αυτούς ανασυντίθεται η διαχρονική «συνέχεια του Ελληνισμού», αλλά εν αθλήσει πλέον, με τη σύνδεση του ένδοξου αθλητικού παρελθόντος με το εθνικό παρόν. Ο τελευταίος, γράφει ο Γενικός Γραμματέας του Λυκούργου Κ. Πτίνης, «υπήρξεν ανέκαθεν η λατρεία των Ελλήνων. Από της ομηρικής εποχής οι πρόγονοι των σημερινών Ελλήνων είχαν αρχίσει να καλλιεργούν το σπορ, με την διάκρισιν ωρισμένων αγωνισμάτων, τα οποία και σήμερα θεωρούνται τα καλλίτερα: ο δρόμος, το πάλεμα, το πήδημα, το λιθάρι, η ιππασία...». Παρακάμπτει διακριτικά την πτώση τους κατά τη βυζαντινή περίοδο, στα πλαίσια της γενικότερης κατάρπτωσης⁷³ (αναφέρει ως αγωνίσματα μόνο τις αρματοδρομίες, ή τη σκοποβολή μετά την άλωση του 1453), και θεωρεί ως συνδετικό κρίκο του αρχαίου αθλητικού ιδεώδους με την τουρκοκρατία τα αγωνίσματα των κλεφτών, προτύπων της σωματικής αρετής: μέσω αυτών φθάνει στο «ανάξιον παρόν», όσον αφορά τουλάχιστον την ανάδειξη αθλητών⁷⁴. Για τη Σάμο οι αναγνώστες της είναι «πιστοί συνεχισταί των μεγάλων για τη φυλή μας αθλητικών παραδόσεων», ή γίνεται λόγος για τον «ιερόν στίβον που θα δεχθή την υπέροχη αυτή ομαδική δοξολογία στη μεγάλη θεά των σωματικών αξιών...»⁷⁵. Η ανανέωση του σώματος ήταν στοιχείο της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας ήδη από τον 19ο αι., και παραπέμπει στην ανάδειξη της εθνικής υπεροχής...

Αν δεχθούμε την άποψη πως η μεγάλη ακμή του κλασικού αθλητισμού για τη Σμύρνη, Χίο, Λέσβο και Σάμο είναι η δεκαετία του 1920, η δεκαετία του '30 μάλλον υστερεί συγκριτικά μ' αυτήν⁷⁶, παρ' όλο που λαμβάνουν χώρα άμπολλες συναντήσεις, οργανωμένες από τους τοπικούς αθλητικούς συλλόγους, τον Σ.Ε.Γ.Α.Σ.,

70. Σάμος, φ. 1556 (8.2.32), σ. 1.

71. Σάμος, φ. 1577 (2.5.32), σ. 1.

72. Θα τοποθετούσαμε την αρχή αυτής της παράδοσης στην πρώτη δεκαετία του αιώνα, επί των ημερών του Επόπτη Εκπαιδεύσεως Αρ. Στεριογιώδη, ο οποίος διοργανώνει τα Σάμια και τα Πανιώνια, σε Σάμο και Σμύρνη αντιστοίχως. Βλ. Κ. Πτίνης, *Διαλέξεις...*, ό.π., σ. 32.

73. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Η ανακάλυψη του Βυζαντίου στο χώρο της Ελληνικής Λαογραφίας*. Εκδόσεις Βάνιας. Θεσσαλονίκη 1998· Μ. Γ. Σέργης, *Εφημερίδες και Λαογραφία...*, ό.π., σ. 271 κ.ε. και ευρετήριο, στο λήμμα *Βυζάντιο*.

74. Σάμος, φ. 1933 (24.9.36), σ. 4. Πρβλ. Χρ. Κουλούρη, ό.π., σ. 26-28.

75. Σάμος, φ. 1626 (20.10.32), σ. 2.

76. Άποψη της Σάμου. Ενώ π.χ. στα Α' Πυθαγόρεια του '31 λαμβάνουν μέρος 84 αθλητές απ' όλα τα Σαμιακά σωματεία, στους αγώνες Εφήβων Σάμου του '34 η συμμετοχή τους έφθασε μόλις τους 15. Πρβλ. φ. 1520 (31.8.31), σ. 1, και φ. 1783 (24.5.34), σ. 2 αντιστοίχως.

και από το '36 κ.ε., την Ε.Ο.Ν. και τον *Λυκούργο* κυρίως. Οι δύο τελευταίοι φορείς, με τη γνωστή για την άθληση ιδεολογία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού⁷⁷, δίνουν την αίσθηση ότι οι αγώνες τους επανασυνδέονται ισχυρότερα με το πανάρχαιο αθλητικό ιδεώδες, ότι έχουν μαζικότητα και αυθόρμητη συμμετοχή. Καθ' όλη λοιπόν την περίοδο διεξάγονται (επί τροχάδην) ετήσιοι αγώνες για το Τοπικό Πρωτάθλημα Εφήβων από την *Πανσαμιακήν Αθλητικήν Ένωσιν*⁷⁸, για την εξακρίβωση της προόδου των αθλητών, αγώνες του Σ.Ε.Γ.Α.Σ. Περιφέρειας Σάμου ή Αιγαιοπελαγίτικοι⁷⁹, τα ετήσια Πυθογόρεια⁸⁰, ειδικά πρωταθλήματα ανωμάλου δρόμου,⁸¹ Λαϊκοί Αθλητικοί Αγώνες από το '36 κ.ε. (η θεωρία της «λαϊκής συνολικότητας»)⁸², αγώνες της Ε.Ο.Ν.⁸³, κ.ά. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι αυτήν την περίοδο περατώνονται τουλάχιστον δύο νέα στάδια, του *Πανσαμιακού*⁸⁴ και του *Άρεως Καρλοβασιού*⁸⁵, για να ικανοποιήσουν προφανώς τις νέες ανάγκες ενός κοινού που τους παρακολουθεί με αθρόα συμμετοχή⁸⁶.

Παράλληλα υπάρχει σημαντική συνέχεια και στον θαλάσσιο αθλητισμό, με την αρτισύστατη *Θαλασσίαν Ένωσιν Σάμου* κατ' αρχάς⁸⁷, και άλλους συλλόγους αργότερα. Στους αγώνες συμμετέχουν σωματεία με «θαλάσσια» τμήματα, όπως ο *Λυκούργος Βαθέος*, ο *Απόλλων Βαθέος*, ο *Πολυκράτης Τηγαίου*, ο *Λυκούργος Καρλοβασιού*, αλλά και φίλαθλοι⁸⁸. Επισημαίνουμε ιδιαίτερος τους τέσσερις ετήσιους και με νέες εμπλουτισμένες σκηνοθεσίες *Πανσαμιακούς Ναυτικούς Αγώνες* του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου⁸⁹. Εκτός από τα συνήθη αθλήματα, γίνονται επίσης αγώνες γουότερ πόλο⁹⁰.

77. Βλ. ενδεικτικά Ε. Μαχαίρα, *Η νεολαία της 4ης Αυγούστου. Φωτογραφίες*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Αθήνα 1987, σ. 133 κ.ε.

78. *Σάμος*, φ. 1394 (22.5.30), σ. 1.

79. *Σάμος*, φ. 1612 (5.9.32), σ. 1, και φ. 1492 (18.5.31), σ. 2.

80. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 1520 (31.8.31), σ. 1. Η αρίθμησή τους (Πρώτα, Δεύτερα, κ.λπ.) αρχίζει και πάλι από το 1936 κ.ε. Οι δικτατορίες πάντοτε θεωρούν ότι ο κόσμος ξαναρχίζει εκ του μηδενός μ' αυτές...

81. *Σάμος*, φ. 1561 (2.3.32), σ. 3.

82. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 1962 (13.4.37), σ. 2.

83. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 2050 (24.4.39), σ. 3.

84. *Σάμος*, φ. 1612 (5.9.32), σ. 1.

85. *Σάμος*, φ. 1613 (15.9.32), σ. 3.

86. Προτάσεις για την οργάνωση της αθλητικής ζωής της Σάμου και ευχές για τη δημιουργία ενός Πανσαμιακού Σταδίου κάνει το 1936 και ο Ν. Δημητρίου. Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Νικόλαος Α. Δημητρίου...*, ό.π., σ. 309-311.

87. *Σάμος*, φ. 1531 (12.10.31), σ. 1.

88. *Σάμος*, φ. 1531 (12.10.31), σ. 1.

89. Βλ. *Σάμος*, φ. 1932 (17.9.36), σ. 3, για τους πρώτους, και φ. 2066 (14.8.39), σ. 7, για τους τέταρτους.

90. *Σάμος*, φ. 1859 (24.7.35), σ. 2.

Οι εκδρομές ως τρόπος συλλογικής αναψυχής έχουν καθιερωθεί στην Ελλάδα από τα μέσα περίπου του 19ου αι. Οι εκδρομές που καταγράφονται στις εφημερίδες της Σάμου αυτήν την περίοδο αφορούν αποκλειστικά σχεδόν αυτές των αθλητικών σωματείων για την παρακολούθηση κάποιου αγώνα τους, εντός ή εκτός έδρας, αλλά και εκτός νησιού. Στις εξαιρέσεις ανήκουν κάποιες εκδρομές των μαθητών σε αρχαιολογικά αξιοθέατα του νησιού, σε εργοστάσια βυρσοδεψίας και χημικών προϊόντων στο Καρλόβασι, κ.ά., χωρίς να παραλείψουν έναν μεταξύ τους ποδοσφαιρικό αγώνα, κατά τα ήθη της εποχής⁹¹. Τέτοιου είδους «εκπαιδευτικές» εκδρομές, κολοβομένες κατά το ποδοσφαιρικό σκέλος, οργανώνονται πιο συστηματικά «διά τας ανάγκας της Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας Σάμου» μετά το '36. Περιλαμβάνουν πεζοπορίες, ασκήσεις (γυμναστικές, στρατωνισμού, κ.ά.), υπό την καθοδήγηση συνήθως του διοικητή του τάγματος Τηγανίου⁹². Για τους εμπνευστές τους είναι η επιστροφή στη μάνα-γη, η επιδίωξη της ευεξίας, της «αδελφικής ενώσεως» των νέων, κ.λπ.

Στις εκδρομές των αθλητικών σωματείων για την παρακολούθηση κάποιου ποδοσφαιρικού αγώνα, και μάλιστα εκτός νησιού, μετά από πρόσκληση ξενικού σωματείου ή για τις αγωνιστικές υποχρεώσεις των ομάδων, έχουν παγιωθεί κάποιες εθιμοτυπικές συμπεριφορές. Η μετάβαση με πλοίο περιλαμβάνει διασκέδαση στο κατάστρωμα (καιρού επιτρέποντος), με τραγούδια, χορωδία, τη μουσική της Φιλαρμονικής, αυτοσχεδιασμούς των φανατικών οπαδών, που ψάλλουν και τον ύμνο της ομάδας τους, χορούς, κ.λπ. Στην προκυμαία του προορισμού τούς αναμένουν πλήθος κόσμου (μερικές φορές έχει παρακινηθεί από τον τοπικό δήμαρχο για μια «παλλαϊκωτέραν υποδοχή»), το προεδρείο του Σωματείου, οι αθλητές του παρατεταγμένοι (με τα λάβαρα τους), με πανώ, με συνθήματα αγάπης και φιλοφρόνησης («Καλώς ήλθατε αδελφοί Σάμιοι», «Καλώς ορίσατε», «Ζήτω η Σάμος»), με έντυπα χαρτιά και κορδέλλες στους δρόμους, κ.ά. Οι φιλοξενούμενοι, ακόμη και πλέον των 300 αναφέρονται σε ανταπόκριση, καταθέτουν στεφάνους στο ηρώο της πόλης (ή στον αδριάντα ήρωα, π.χ. του Κανάρη σε μια επίσκεψη στη Χίο⁹³). Μετά τον αγώνα γίνονται συνήθως δεξιώσεις, προσφωνήσεις, χοροί και οργανώνεται εορταστική αποχώρηση των επισκεπτών⁹⁴. Φυσικά οι Σάμιοι ανταποδίδουν τη φιλοξενία σε ανάλογες επισκέψεις. Σε μια απ' αυτές, των Χίων στο Βαθύ: «Η πόλις μας είχεν εορταστικήν όψιν. Τα κεντρικώτερα μέρη είχαν σημαιοστολισθεί καταλλήλως, αψίδες δε εχαιρέτιζον τους Χίους με το "Καλώς ωρίσατε"...». Στο πλοίο ανεβαίνουν τα μέλη του Δ. Σ. του φιλοξενούντος σωματείου και υποδέχονται τους εκδρομείς, την έξοδο των οποίων χαιρετίζει ο δήμαρχος,

91. Σάμος, φ. 1396 (29.5.1930), σ. 2.

92. Βλ. ενδεικτικά Σάμος, φ. 2043 (15.3.1939), σ. 3, φ. 2063 (25.7.1939), σ. 3, φ. 2064 (31.7.1939), σ. 3.

93. Σάμος, φ. 1712 (28.8.33), σ. 2.

94. Πρβλ. Σάμος, φ. 1602 (1.8.1932), σ. 4, φ. 1710 (21.8.33), σ. 2, φ. 1712 (28.8.33), σ. 2.

ενίοτε ο Μητροπολίτης, ακόμη και κανονιοβολισμός. Πλήθος κόσμου και οι αθλητές τούς υποδέχεται στην πλατεία, και αναπαράγεται όλη η μετέπειτα γνωστή σκηνοθεσία με τις επιμέρους παραλλαγές της, που ομορφαίνουν το όλο σκηνικό⁹⁵.

Ανάλογες εκδηλώσεις λαμβάνουν χώρα όταν επισκέπτονται το νησί ξένοι τουρίστες ή Τούρκοι, ειδικότερα, εκδρομείς, αφού οι εκδρομές τους ευνοούνται από τις ιστορικές συγκυρίες της εποχής⁹⁶. Όσον αφορά τους ξένους τουρίστες, έχουμε από σχετικές περιγραφές, όμορφα για τη λαογραφία δείγματα αρχαιοφολκlorισμού και εξαγωγής διαχρονικής ελληνικής ιθαγένειας⁹⁷: οργανώνονται προς ψυχαγωγία τους χοροί, αγώνες (με αρχαία αγωνίσματα, κλέφτικα, αλλά και σύγχρονα), ανακρουούνται οι εθνικοί ύμνοι, κ.λπ.⁹⁸ Όσον αφορά στους Τούρκους εκδρομείς του 1932, πολλοί των οποίων τυγχάνουν γνωστοί στους πρόσφυγες, φεύγουν ευχαριστημένοι από τις περιποιήσεις των αρχών και την όλη υποδοχή⁹⁹, η δε Σάμος σε άλλο σχόλιο της εκφράζει την αισιόδοξη άποψη πως «... η καταρμένη εποχή των εξοντωτικών πολέμων επέρασε ανεπιστρεπτή, και οι δύο λαοί, εχθροί άλλοτε, φίλοι σήμερα, επιδίδονται εις τα ειρηνικά έργα...»¹⁰⁰. Διαπίστωση ενδεικτική του κλίματος προσέγγισης του 1930 μεταξύ Βενιζέλου και Ατατούρκ.

Οι χοροεσπερίδες (με παγιωμένο προ πολλού το τελετουργικό τους), αποτελούν το κατ' εξοχήν κοσμικό γεγονός για κάθε σύλλογο ή σωματείο αυτή τη δεκαετία. Ο θεσμός τους είναι κατά κανόνα ετήσιος, και μάλιστα τις ημέρες των απόκριων δεν λείπουν όμως τα έκτακτα χορευτικά τέια, αντί των χοροεσπερίδων¹⁰¹, ή οι τακτικοί χοροί επ' ευκαιρία των μεγάλων θρησκευτικών εορτών (π.χ. Χριστουγέννων), κ.ά. Η οργάνωσή τους έχει διπλή κυρίως αναφορά: πρωτίστως στοχεύουν στην οικονομική ενίσχυση του σωματείου που τις διοργανώνει και δευτερευόντως σε κοινωφελείς σκοπούς, ενώ παραλλήλως προς αυτά βαίνει η διασκέδαση: το ωφέλιμον μετά του τερπνού...

Οι χοροεσπερίδες είναι μια ευκαιρία να εκδηλωθεί η γυναικεία πρωτοβουλία εκτός της «οικιακής σφαίρας». Τραγουδούν σ' αυτές, απαγγέλλουν ποιήματα, παίζουν βιολί ή κλειδοκύμβαλο¹⁰², προσφέρουν δώρα (όπως και οι καταστημα-

95. Σάμος, φ. 1609 (25.8.1932), σ. 1.

96. Βλ. ενδεικτικά *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τ. ΙΕ' (1978), 354-355.

97. Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, τ. Β', *Ήθη και έθιμα*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σ. 111 κ.ε.

98. Σάμος, φ. 1963 (20.4.1937), σ. 2.

99. Σάμος, φ. 1621 (3.10.1932), σ. 2.

100. Σάμος, φ. 1623 (10.10.1932), σ. 2.

101. *Αιγάιον*, φ. 2132 (2.2.1933), σ. 2.

102. Σάμος, φ. 1361 (23.1.1930), σ. 1.

τάρχες) για τη συνήθη λαχειοφόρο αγορά, καθορίζουν την αισθητική του διακόσμου της αίθουσας. Για όλα αυτά πάντοτε δέχονται τις ευχαριστίες του προέδρου του Σωματείου¹⁰³. Ο αποκλειστικός τομέας της δραστηρικής γυναικείας κοινωνικής δραστηριότητας παραμένει και τώρα η φιλανθρωπία¹⁰⁴, εκπεφρασμένη διά του *Συλλόγου Κυριών και Δεσποινίδων*.

Οι χώροι τελέσεως των χορών ήταν πολλοί, δείγματα της μακρόσυρτης οικονομικής εξέλιξης του νησιού και της διαφορετικής πλέον αντίληψης για τον ελεύθερο χρόνο που έχει δημιουργηθεί. Να μερικές αίθουσες: των ίδιων των Συλλόγων, αίθουσα του τέως Βουλευτηρίου, το κινηματοθέατρον *Αττικόν* (μετωνομάζεται εξωραϊζόμενο αργότερα σε *Παλλάς*), η αίθουσα *Τιτάνια*, το πολυτελές καφενείο *Παράδεισος*¹⁰⁵, το *Ιωνία* (του Κ. Παπαδοπούλου) που εξελίσσεται το '34 σε κέντρο καθημερινής διασκέδασης¹⁰⁶, το *Πάνθεον* των αφών Βουγιού¹⁰⁷, η αίθουσα Ανδρ. Σαντοριναίου¹⁰⁸, η αίθουσα Λυπητάκη¹⁰⁹, το θερινό κέντρο *Φάληρον*¹¹⁰, κ.ά. Η προσέλευση του κόσμου ήταν αθρόα, παρά τις αντιδικίες μεταξύ των Σωματείων, και η διασκέδαση κρατούσε μέχρι πρωίας¹¹¹.

Το ευρωπαϊκό πρόσωπο της Σάμου είναι εδώ παρόν κυρίως με τους χορούς που χορεύονται, την ενδυμασία των συνδαιτημόνων και τα καταναλωόμενα ποτά. Οι χοροί (αποκλειστικά ευρωπαϊκοί και λίγοι παραδοσιακοί) χορεύονται υπό τους ήχους της μουσικής των *Εφέδρων Σάμου*, των *Φιλαρμονικών*, της αποκλειστικής ορχήστρας κάθε κέντρου ή υπό τις νότες που σκορπίζει στην αίθουσα ένα «ραδιογραμμόφωνον 16 λυχνιών της ποικίλης αγοράς»¹¹². Το πρόγραμμα συμπληρώνουν διάφορα σατιρικά νούμερα¹¹³, τραγούδια, εκκύβευση λαχνών, καλλιστεία το έτος 1929, κ.ά. Σε εκδηλώσεις της *Φιλαρμονικής* του Δήμου, περί τα μεσάνυχτα

103. Βλ. *Σάμος*, φ. 1657 (16.2.1933), σ. 3 και την προηγούμενη υποσημείωση. Επιπλέον, γίνονται «ηθονικό θέαμα» στα καλλιστεία του 1929, για τα οποία βλ. στο τέλος αυτής της εργασίας.

104. Πρβλ. Μ. Γ. Σέργης, *Εφημερίδες και Λαογραφία...*, ό.π., σ. 442.

105. *Σάμος*, φ. 1920 (7.7.1936), σ. 3.

106. *Αιγαίον*, φ. 2318 (3.12.34), 2. Πρβλ. Βαγγ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 - 1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική εξέταση. Διδακτορική διατριβή*. Εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα 1991, σ. 195, για τα αντίστοιχα δεδομένα της Ηπείρου, λίγα χρόνια αργότερα από τα εδώ παρουσιαζόμενα.

107. Για την ανάλογη επιχειρηματική τους δραστηριότητα στην Αθήνα βλ. *Σαμιακόν Ημερολόγιον 1953*, ό.π., σ. 186.

108. *Σάμος*, φ. 1959 (23.3.1937), σ. 3.

109. *Σάμος*, φ. 1564 (17.3.1932), σ. 3.

110. *Σάμος*, φ. 1401 (16.6.1930), σ. 1.

111. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 1831 (26.1.35), σ. 3.

112. *Σάμος*, φ. 1954 (23.2.37), σ. 3.

113. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 1957 (9.3.37), σ. 3, με διακωμωδούμενους τύπους τους Χιώτη, Ζακυνθινό και Ανατολίτη Έλληνες.

κυκλοφορεί (κάθε χρόνο) «το σατυρικόν φύλλον της Φιλαρμονικής "Γκραν-Κάσσα" περιέχον σπαρταριστήν και πνευματώδην ύλην επί όλων των κοινωνικών γεγονότων»¹¹⁴, ανάλογη δηλαδή και κατ' απομίμηση του αποκριάτικου Φανού της Αθήνας¹¹⁵. Συνήθως στις χοροεσπερίδες λανσάρεται κάποιο νέο ταγκό, όπως π.χ. σε χοροεσπερίδα του Λυκούργου αυτό του Θ. Στεφανίδη με στίχους του Π. «θύμους παλιές, παλιές αγάπες», το οποίο με το «έλα πάλι», κατά διατύπωση του αρθρογράφου, «θα χαλάσουν κόσμο»¹¹⁶, όπως και έγινε, αφού το πρώτο «καταχειροκροτούμενον επανελήφθη δεκάκις περίπου» τη συγκεκριμένη βραδιά¹¹⁷. Ενίοτε υπάρχει και χορωδία πολυμελής, με επικεφαλής σε πολλές περιπτώσεις «τον πρωτοστατούντα εις την καλλιτεχνικήν κίνησιν κ. Θέμον Στεφανίδη»¹¹⁸ και προς το τέλος της δεκαετίας τον αρχιμουσικό της Φιλαρμονικής Κουρούκλη¹¹⁹.

Το «ανθρώπινο σκηνικό» καθορίζει κυρίως η ενδυμασία, η ραγδαία αλλαγή της οποίας, ως γνωστόν, αποτέλεσε το πλέον έκδηλο χαρακτηριστικό του γρήγορου εξευρωπαϊσμού του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, ήδη δηλαδή από το 1830 κ.ε., και αποτέλεσε θεμελιακό χαρακτηριστικό του Νέου Ελληνισμού¹²⁰. Η ενδυμασία δηλώνει τη θέση των ατόμων στο κοινωνικό σύστημα μιας περιόδου και αντανακλά ταυτοχρόνως την προσπάθειά τους να προσαρμοστούν σ' αυτό και στις νέες σχέσεις που το διέπουν¹²¹. Αυτό δηλώνει το παρακάτω σκηνικό ενός αποκριάτικου χορού, με τα καυστικά, αλλά εύστοχα σχόλιά του: «Βλέπομεν διάφορες πλάτες γυμνές και ντυμένες, ωραίες και άσχημες. Σ' άλλες μετράμε τους σπονδύλους, σ' άλλες μας εμπόδιζεν στρώμα πάχους, πλάτες χειμερινές και πλάτες θερινές! Άλλες ντυμένες με αραχνούφαντες δαντέλες, που προκαλούν ...κεκαλυμμένα, τα κοτιγιόν πολύ πενιχρά. Μερικά χάρτινα καπέλλα χωρίς κεφάλι 15 δραχμές, με το κεφάλι 16. Στο χορό βασίλευε το φοξ-τροτ. Το ταγκό, το βάλς εξιτασιόν εδώ και εκεί. Ο καλαματιανός όμως και ο σαμιώτικος ήτανε πολύ πτωχοί. Οι νεοέλληνες δεν τους χορεύουν, επειδή ίσως είναι ελληνικοί! Ζήτω η ξενομανία! Εκείνος που ασφαλώς πέτυχε από τους χορούς ήταν οι λανσιέδες. Κέφι και λάθη μπόλικά. Το γκράν ροντ όμως έδωσε και πήρε. Ευκαιρία στους καβαλιέρους να ξυλίσουν τις ντάμες, αι οποίες πάλιν κατόπιν τους σπάσανε στις γροθιές. Τα χρώματα τα γυναικεία ήσαν διάφορα. Στο επάνω πάτωμα εδέσπο-

114. *Αργαίον*, φ. 2236 (5.2.1934), σ. 2.

115. *Αργαίον*, φ. 2510 (10.3.1937), σ. 3.

116. *Αργαίον*, φ. 2330 (24.1.1935), σ. 2.

117. *Σάμος*, φ. 1831 (26.1.35), σ. 3.

118. Βλ. π.χ. *Αργαίον*, φ. 2136 (16.2.33), σ. 2.

119. Βλ. *Αργαίον*, φ. 2510 (10.3.1937), σ. 3.

120. Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1989, σ. 35. Πρβλ. Αλ. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*. Έκδοση Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, Αθήνα 1998, σ. 119-124.

121. Μ. Βρέλλη-Ζάχου, *Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση (1864-1910). Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της κοινωνιολογίας του ενδύματος*. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1988, σ. 41.

ζε γενικά το ρουζ, αι μαύρες καμπύλες σαν φτερά πουλιού, αι διάφορες συνοικίες από ... ματοτσίνουρα και η αθρόα πούδρα με το τσουβάλι. Τα ρούχα γκανιάν το κόκκινο, ύστερα άλλα χρώματα και ιδίως το της ελπίδος (...). Και ένα δείγμα ακράτου καθαριότητος! Η σκόνη σε όλα τα τραπέζια ανεπλήρωνε τα κουβέρ! Αθάνατοι Έλληνες, που κατορθώνετε να συνδράζετε το σμόκιν και το σκόρδο με τη ρετσίνα. Η παράστασις έλαβε τέλος στις 4 σχεδόν το πρωί της Κυριακής. Και έτσι πέρασαν οι απόκριες, αι οποίες όσον και αν ήσαν πτωχές και κρύες, άφησαν όμως στο γυναικείον φύλον υλικόν για κουτσομπολιές μέχρι και του χρόνου τις άλλες απόκριες»¹²².

Όσον αφορά τέλος στα καταναλισκόμενα ποτά κυρίαρχη θέση κατέχει σ' αυτά (πλην του τοπικού κρασιού) η μύρα¹²³. Δεν εντοπίσαμε όμως κάποιο σχόλιο, είτε «συντηρητικού» σχολιαστή για την εισβολή της στον συμποσιασμό, είτε κάποιου άλλου για την αποκλειστικά οικονομική διάσταση του ζητήματος, εφ' όσον υπονομεύει την τοπική οικονομία. Για την ιστορία πάντως, το 1937 σε χοροεσπερίδα του *Λυκούργου* η φιάλη τιμάται 20 δρχ.¹²⁴ και η κατανάλωσή της ήταν άφθονη, μέσα στο γενικό καταναλωτικό κλίμα που περιγράφηκε παραπάνω¹²⁵.

Πνευματικό έργο αποτελούν για τους αμιγώς πολιτιστικούς συλλόγους οι διαλέξεις. Φορέας τους είναι κυρίως ο *Φιλοτεχνικός Όμιλος Νέων* και ο *Πυθαγόρας*, στις αίθουσες του οποίου κυρίως πραγματοποιούνται. Είναι άκρως ενδιαφέρουσα η θεματολογία αυτών των πνευματικών συναντήσεων, αλλά ακόμη πιο αξιοσημείωτη είναι η θαυμαστή παρουσία του λαού, αμφοτέρων των φύλων, σ' αυτές. Σε πολλές περιπτώσεις η αίθουσα ήταν κατάμεστη, ο δε ανταποκριτής δεν φείδεται επαίνων προς τον *Όμιλο Νέων*, του οποίου «... πάσα (...) εμφάνισις καλλιτεχνική και πνευματική στέφεται υπό επιτυχίας και διά τούτο σύμπασα η κοινωνία τας ευγενείς προσπάθειάς του Σωματείου στηρίζει...»¹²⁶. Από τα αποδελτιωμένα στοιχεία μας

122. *Σάμος*, φ. 1564 (17.3.32), σ. 3, στήλη *Χορευτικές πενιές*, με το ψευδώνυμο *Θαμών του ΦΕΣ*. Πρβλ. ανάλογες σκέψεις για τις αρχές του 20ού αι., στο αστικό πλαίσιο της Χώρας Νάξου, στο Μ. Γ. Σέργη, *Εφημερίδες και Λαογραφία...*, ό.π., σ. 442 κ.ε. Ευρωπαϊκούς χορούς βεβαίως δεν χορεύει μόνο η αστική κοινότητα. Σε ευφύες σχόλιό του ο Δ. Φαράκλας στο *Αιγαίον* δεν θεωρεί διόλου παράξενο ότι «οι χωριάτες μας χορεύουν φόξ και ταγκό. Λίγο στραπατσarisμένο βέβαια, μα το ... χορεύουν»: *Αιγαίον*, φ. 2174 (26.6.1933), σ. 1. Σημαντικότερη όμως παρατήρηση κάνει ο Ν. Δημητρίου σε κείμενο του 1927, σχετικό με κάποιο παραδοσιακό πανηγύρι: οι χωρικοί θαύμαζαν το χορό Τσάρλεστον που χορεύονταν στον πανηγυρότοπο, και τον παρομοίαζαν με τον δικό τους «ψωριάτικο» και με το «πώς το τρίβουν το πιπέρι»!!! Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Νικόλαος Α. Δημητρίου*, ό.π., σ. 30.

123. Πρβλ. Ευ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα της περιφέρειας...*, ό.π., σ. 87.

124. *Σάμος*, φ. 1954 (23.2.37), σ. 3.

125. Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην Ελληνική κοινωνία, 1960-1975* (διδακτορική διατριβή). Έκδοση του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Αθήνα 1984 · Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, τ. Α', ό.π., σ. 106 κ.ε.

126. *Σάμος*, φ. 1381 (7.4.1930), σ. 2. Συν τοις άλλοις, εκδίδει το περιοδικό *Μηνιαία Επιθεώ-*

έχουμε διαλέξεις περί ελληνικής γλώσσας, τέχνης, κοινωνίας, γυναικείου ζητήματος, ιατρικής, οικονομίας, παιδαγωγικής, ποίησης, τραγωδίας, ιστορίας, πολιτικής, κ.ά., ένα θαυμαστό όντως θεματολόγιο υψηλής ποιότητας. Ενδεικτικά παρουσιάζουμε κάποια θέματα, προς ενίσχυση της παραπάνω θέσης μας: «*Η δημοτική γλώσσα εις την ελληνικήν επιστήμην*»¹²⁷, «*Μαρία Πολυδούρη*» (του Στέφ. Ζ. Σίδερη)¹²⁸, «*Η τέχνη στη ζωή μας*» (του ζωγράφου Φ. Ανατολέα)¹²⁹, «*Η μεταπολεμική κοινωνία και η συμμετοχή της γυναικός εν τω δημοσίων βίω*» (του τ. εφέτη Πυθ. Κατεβαίνη)¹³⁰, «*Η παιδική ηλικία και ο ρόλος που παίζει εις την αγωγήν η διαφορά των φύλων*» (του Α. Στυλιανόπουλου)¹³¹, «*Ο Καβάφης στην ποίηση*» (του δικηγόρου Αχ. Θαλασσινού), «*Ανάλυσις των Χρηφώνων του Αισχύλου*» (του Ευ. Τροβά, καθηγητή του Πυθαγορείου Γυμνασίου)¹³², «*Η πρόοδος του συνδέσμου διά τα δικαιώματα της γυναικός*» (του Π. Σταματιάδου)¹³³, «*Τα ψυχοφυσικά φαινόμενα*» (του γιατρού Χ. Καμπούρη)¹³⁴, «*Εθνισμός και Διεθνισμός*» (του Ευ. Τροβά)¹³⁵, «*Περί οικονομικής κρίσεως*» (του Δ/ντή της Εμπορικής Σχολής Δ. Παράσχου)¹³⁶, κ.ά. Από τις διαλέξεις που πραγματοποιήθηκαν μετά το '36 αποδελτιώσαμε κάποιες σχετικές με την οργάνωση «*παθητικής αεραμόνης*»¹³⁷, για τον σκοπό και τη σημασία των μαθητικών συσσιτίων¹³⁸, για ιστορικά θέματα¹³⁹, τον Όμηρο και το έργο του¹⁴⁰, για τις ωφέλειες της επανιδρυμένης *Εταιρείας Αποφυλακισμένων Σάμου*¹⁴¹, για «*Το κράτος της 4ης Αυγούστου και τους σκοπούς της Ε.Ο.Ν.*», κ.ά., εντεταγμένες στην εξυπηρέτηση των αναγκών της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας.

ρησις (Σάμος, φ. 1369, (20.2.1930), σ. 1), και έχει ιδρύσει αναγνώστηριον στην αίθυσά του, με καθορισμένες ώρες μελέτης καθημερινά από 9-12 το πρωί και 3-6 το απόγευμα. Πρβλ. Σάμος, φ. 1387 (24.4.1930), σ. 3.

127. Σάμος, φ. 1373 (10.3.1930), σ. 3.

128. Σάμος, φ. 1391 (12.5.1930), σ. 1-2, με απαγγελία ποιημάτων της και τμήματα από την 8η του Μπετόβεν.

129. Σάμος, φ. 1375 (17.3.1930), σ. 3.

130. Σάμος, φ. 1377 (24.3.1930), σ. 3.

131. Σάμος, φ. 1383 (14.4.1930), σ. 3.

132. Σάμος, φ. 1389 (5.5.1930), σ. 2.

133. Σάμος, φ. 1389 (5.5.1930), σ. 2.

134. Αιγαίον, φ. 2316 (26.11.1934), σ. 2.

135. Αιγαίον, φ. 2432 (3.3.1936), σ. 2.

136. Σάμος, φ. 1381 (7.4.1930), σ. 2.

137. Βλ. Αιγαίον, φ. 2497 (16.12.1936), σ. 3, φ. 2500 (5.1.1937), σ. 3, φ. 2502 (20.1.1937), σ. 3.

138. Σάμος, φ. 2087 (30.10.1939), σ. 3.

139. Αιγαίον, φ. 2510 (10.3.1937), σ. 3, του Νομάρχη Σάμου Τοράκη.

140. Αιγαίον, φ. 2514 (7.4.1937), σ. 3.

141. Σάμος, φ. 2056 (7.6.1939), σ. 3, και φ. 2060 (5.8.1939), σ. 3, όπου αναφέρονται αναλυτικά τα ωφελήματα για τους αποφυλακισμένους.

Εκτός των προαναφερθέντων λαμβάνουν χώρα και άλλες ανάλογες εκδηλώσεις. Η Φιλαρμονική αποφάσισε από το '34 κ.ε. να οργανώνει «κατά Σάββατον χορευτικές συγκεντρώσεις» στο θερινό κέντρο Φάληρον, με είσοδο 10 δραχμές¹⁴², η ίδια, αυτή των Καρλοβασίων και ο Μουσικός Σύλλογος (όσο υφίσταται) διοργανώνουν μουσικές συναυλίες και καλλιτεχνικές εσπερίδες¹⁴³, με όπερες, ταγκό, επιδείξεις πιάνου, κ.λπ.¹⁴⁴, δίνονται κονσέρτα τενόρων με τραγούδια Ελλήνων και ξένων μουσουργών¹⁴⁵, ρεσιτάλ τραγουδιού¹⁴⁶, ρεσιτάλ κιθαριστών¹⁴⁷, και «κατά πάσας τας Κυριακάς και τας άλλας εορτάς η λαμπρά μουσική των Εφεδρών τέρπει τους θαμώνας της πλατείας Πυθαγόρου διά των εκτελουμένων υπ' αυτής ωραίων τεμαχίων...»¹⁴⁸. Στην αίθουσα του Φιλοτεχνικού Ομίλου Σάμου παρουσιάζουν, τέλος, τις ζωγραφικές τους δημιουργίες ντόπιοι και γνωστοί ξένοι δημιουργοί¹⁴⁹.

Το θέατρο δημιουργεί τη δική του ιστορία στη Σάμο του Μεσοπολέμου, και συνεχίζει την παράδοση του 19ου αι. Όσα αναφέρονται αμέσως παρακάτω αποτελούν μια μικρή συμβολή στον «καταστατικό χάρτη» της θεατρικής δραστηριότητας στη Σάμο του Μεσοπολέμου, τον οποίο διαμορφώνουν το ερασιτεχνικό θεατρικό κίνημα του νησιού και το μεταφερόμενο από το αθηναϊκό κέντρο στην επαρχία θέατρο¹⁵⁰. Όντως οι φορείς του θεατρικού γίνεσθαι στο νησί αυτή την περίοδο είναι οι περιοδεύοντες θίασοι (προέρχονται κυρίως από Αθήνα και Σύρο), οι μορφωτικοί - αθλητικοί σύλλογοι, κάποιοι «ανέντακτοι» ερασιτέχνες, και οι μαθητές των σχολείων. Το φαινόμενο της «κοσμικής ερασιτεχνίας» είναι πολύ έντονο στη Σάμο, όπως ήδη έχουμε αποδείξει: το αποδεικνύει περίτρανα και η ενασχόληση με το θέατρο.

Πρωτίστως υπάρχουν πλέον αρκετοί κατάλληλοι χώροι παραστάσεων, εν αντιθέσει προς την περίοδο 1867-1911¹⁵¹: Αττικόν, Φάληρον (θερινό κέντρο), Πανσαμιακόν, ο κινηματογράφος Απόλλων, Τιτάνια, αίθουσες αφών Μανουήλ και Γ.

142. Αιγαίον, φ. 2275 (28.6.1934), σ. 2.

143. Σάμος, φ. 1401 (16.6.30), σ. 1.

144. Σάμος, φ. 1910 (6.5.30), σ. 2.

145. Βλ. π.χ. στη Σάμο, φ. 1382 (10.4.30), σ. 2, αυτό του Μ. Κουφινιώτη.

146. Π.χ. βλ. στη Σάμο, φ. 1954 (23.2.37), σ. 3, το ρεσιτάλ του βαθύφωνου Τ. Στεφανίδη.

147. Βλ. π.χ. Αιγαίον, φ. 2502 (20.1.1937), σ. 3, του διεθνούς φήμης κιθαρίστα Μ. Μαυρίδη.

148. Σάμος, φ. 1700 (27.7.33), σ. 2. Δεν γνωρίζουμε αν αυτή η ιδέα είχε συνέχεια.

149. Βλ. ενδεικτικά Σάμος, φ. 1374 (13.3.30), σ. 1 (έκθεση του Φ. Ανατολέα από την Πόλη), φ. 1381 (7.4.30), σ. 1 (του Θεοφ. Δημητρίου), φ. 1394 (22.5.30), σ. 1-2 (του Ν. Οτουτλόγλου). Ένα από τα έργα της συγκεκριμένης έκθεσης ήταν το πορτραίτο της Μις Ευρώπη 1930 Αλίκης Διπλαράκου, με την παραδοσιακή στολή της Μακεδονίας.

150. Πρβλ. Β. Πούχγερ, Το θέατρο στην Ελληνική επαρχία. Μια επισήμανση. Ανάπτυπον εκ του τόμου 34 του Παρνασσού. Αθήναι 1992, σ. 209.

151. Βλ. Αλ. Δανιήλ, «Θέατρο και κοινωνία στη Σάμο (1867-1911)», Σαμιακές Μελέτες, τ. Γ', Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου». Αθήνα 1999, σ. 497.

Μανταφούνη, κ.ά. Αυτό συντελεί στην προσέλκυση επώνυμων περιοδεούντων θιάσων της εποχής, που έρχονται για μια σειρά παραστάσεων: *Θιάσος Ελληνικής Κωμωδίας, Ξύδη, Βεάκη, Αμιρά, Μ. Παλαιολόγου, Θ. Νεζέρ - Ταβουλάρη - Βιτσώρη, Θ. Αποστολίδη - Ραυτοπούλου, Τασίας Αδάμ - Άρη Αλκαίου, αφών Ρούσσου, Κατερίνας Ανδρεάδου, Αργυρόπουλου - Σαντοριναίου, Τσαγανέα - Λάμπρου, Μαρίκας Νέζερ - Βασ. Αυλωνίτη, Άννας Λώρη, «Ελεύθερον Θέατρον» του Μ. Κατράκη, κ.ά.*¹⁵². Και φυσικά πολλοί του μουσικού θεάτρου, όπως ο οπερεττικός θιάσος *Ρ. Ρουγγέρη, Πλέσσα - Μπάρτζου, Αρτάνωφ και Πάολας Νικολέσκο, Σμοπούλου - Κοντογιάννη - Σπαρίδου, κ.ά.* Δεν λείπουν επίσης τα ρεσιτάλ διακεκριμένων αοιδών του μουσικού θεάτρου, όπως του Κ. Κοντόπουλου, της Μελπομ. Κολυβά-Ιατρού, της πρωταγωνίστριας της όπερας της Μόσχας Μαρίκας Παλαίστη, των βιολιστών Νικ. και Χριστ. Κεφαλά, με έργα ελληνικά και ξένα. Από τους Έλληνες συνθέτες «ιδιαίτερη προτίμηση» δείχνει το κοινό στους Γλυκοφρύδη, Σακελλαρίδη, Κοκκίνη, Χατζηαποστόλου.

Περιοδεύοντες θιάσοι και ερασιτεχνικό θεατρικό κίνημα παίζουν συνήθως ελληνικά και ξένα δράματα, φάρσες, ελληνικές και μεταφρασμένες κωμωδίες, αλλά κυρίως επιθεωρήσεις¹⁵³ και οπερέττες, ελληνικές και ευρωπαϊκές, ακόμη και κινεζικές¹⁵⁴, η δε ανταπόκριση του κοινού σ' αυτές είναι εντυπωσιακή¹⁵⁵. Η οπερέττα, και μάλιστα η ελληνική, η εξέλιξη του λαϊκού κωμειδυλλίου, απάντησε στο ξενόφερτο (κυρίως ιταλικό) δράμα, συγκινεί, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για «οπερομανία». Οι περιοδεύοντες ελληνικοί θιάσοι έχουν από πολλού σταθεροποιηθεί στη συνείδηση του θεατρόφιλου κοινού, μεγαλοαστικού και μεσοαστικού. Στις σχετικές αναφορές των αρθρογράφων αναφέρεται σχεδόν πάντοτε ότι το θέατρον ήταν «πλήρες κόσμον»¹⁵⁶, ασχέτως αν πολλές κριτικές είναι αρνητικές για την όλη αισθητική των παραστάσεων, όπως αυτή των ερασιτεχνικών σωματείων: «... κι' αν καμμιά φορά δοθή καμμιά ερασιτεχνική θεατρική παράστασις έχει ως αντικειμενικό σκοπό την αύξησιν του ταμείου του Συλλόγου υπό τον οποίον διοργανούται, χωρίς να δίδεται καμμιά απολύτως προσοχή για να ανεβάσουν το

152. Για τους θιάσους αυτούς και τους θεατρικούς συγγραφείς που επιλέγουν να παρουσιάσουν στη Σάμο βλ. ενδεικτικά Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου 1794-1944*, τόμους Α' (1794-1908) και Β' (Μέρος πρώτο). Κέντρο Μελέτης και Έρευνας του Ελληνικού Θεάτρου - Θεατρικό Μουσείο. Εκδόσεις Καστανιώτη. Αθήνα 1990 και 1999.

153. Βλ. γι' αυτήν Θ. Χατζηπανταζής - Λ. Μαράκα (επιμ.), *Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση*, τ. Α'. Αθήνα 1977. Σε σχόλιό του ο Δόγης, τακτικός κριτικός από το Καρλόβασι, εναντιώνεται στα κάθε λογής «μωσαϊκά» των θεατρικών παραστάσεων και προτείνει αγανακτισμένος να «...παίζουν μόνον επιθεωρήσεις»: *Σάμος*, φ. 1717 (18.9.33), σ. 1.

154. Βλ. ενδεικτικά *Αιγαίον*, φ. 2223 (18.12.33), σ. 2.

155. Πρβλ. Διον. Μουσμώτης, *Το θέατρο στην πόλη της Ζακύνθου, 1901-1915*, τ. Β'. Εκδόσεις Μπάστα, Αθήνα 1999, σ. 25, 127 κ.α.

156. Βλ. π.χ. *Αιγαίον*, φ. 2407 (29.11.35), σ. 2.

έργο όσο το δυνατόν καλύτερα και να δώσουν ένα μάθημα στο κοινόν...»¹⁵⁷. Θιάσοι με έργα πρόζας, όπως π.χ. του Μ. Παλαιολόγου, δεν τυγχάνουν της ίδιας αποδοχής από το κοινό, όσο οι οπερετικοί. Οι ερμηνείες των εφημερίδων είναι κατατοπιστικές και ειλικρινείς ακόμη και σε «δύσκολα σημεία», όταν κινδυνεύει να θραυστεί η «αυτοεικόνα» του σαμιακού κοινού: «... Συντελούν προς τούτο και η εποχή και η οικονομική κρίσις, αλλά δεόν να ομολογηθή ότι η οπερέττα με τα μπαλέττα προσείλκυε περισσότερον κόσμον. Χαρακτηριστικόν και τούτο της εποχής μας»¹⁵⁸, «Το κοινόν μας όμως, ακολουθώντας τη γενική τάση και ελκόμενον απ' τις αισχροτήτες των επιθεωρήσεων και τους προκλητικούς χορούς των μπαλέττων δεν δείχνει το ενδιαφέρον που πρέπει για τον άρτιο θιάσο. Και λυπούμεθα γιατί η Σάμος θεωρείται ως έχουσα μορφωμένον κοινόν»¹⁵⁹.

Από τους Έλληνες συγγραφείς και τα έργα τους οι θιάσοι επιλέγουν να προσφέρουν στο κοινό τους έργα του Σπ. Μελά (π.χ. «Άσπρο και μαύρο», «Ο μπαμπάς εκπαιδεύεται»), Γρ. Ξενόπουλου («Μονάκριβη», «Στέλλα Βιολάντη», «Ποπολάρος»)¹⁶⁰, Ν. Λάσκαρη (οι κωμωδίες «Μαλλιά κουβάρια», «Αντιπεθερική» και άλλες, ή ξένες σε δική του μετάφραση), Σπ. Περεσιάδου («Ο χορός του Ζαλόγγου», «Εσμέ η Τουρκοπούλα»), Θ. Συναδινού («Καραγκόζης», το περισσότερο - γενικά - παιγμένο έργο του, «Εσύ φταις»), Δ. Μπόγρη («Τα αρραβωνιάσματα», «Μπουρίνι»), του Π. Δημητρακόπουλου («Ο γελοτοποιός του Βασιλέως»), του Τ. Μωραϊτίδη («Το τζίτζικι»), αλλά και τοπικών συγγραφέων, όπως του Σταύρου Παναγιωτίδη (την επιθεώρηση π.χ. «Καρλοβασίτισσα», σε μουσική Γ. Κατεβαίνη), ή του Κ. Πτίνη (το δράμα «Λαχτάρης της καρδιάς»)¹⁶¹. Από τους ξένους, κλασικούς και νεότερους, ξεχωρίζουν οι Μολιέρος («Αρχοντοχωριάτης», «Φιλάργυρος»), Σαίξπηρ («Εμπορος της Βενετίας»), Νικοντέμι («Δασκαλίτσα», «Κουρέλι»), Γκαίτε («Ιφιγένεια εν Ταύροις»), Ερρ. Μπερνστάιν («Καταιγίς», «Έτσι είναι η ζωή», «Σαμψών»), κ.ά.

Στο σχολείο τα παιδιά (στην τάξη ή σε κάποιο μεγάλο χώρο) ανεβάζουν κωμωδίες, διαλόγους, θρησκευτικού περιεχομένου δράματα (Χριστούγεννα με αναπαράστάσεις π.χ. της προσκυνήσεως των μάγων¹⁶², και Πάσχα), αλλά και οπερέττες (π.χ. της Μ. Φρέρη, «Ο πανταχού παρών και τα εγγονάκια του»)¹⁶³, ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής τους, ενώ στα διαλείμματα πολλές φορές η *Φιλαρμονική* τέρπει τους παρευρισκομένους με διάφορα μουσικά «τεμάχια»¹⁶⁴. Στις αί-

157. Σχόλιο του *Δόγη* στη *Σάμο*, φ. 1697 (6. 7.33), σ. 1. Βλ. και *Σάμος*, φ. 1834 (9.2.35), σ. 4.

158. Βλ. *Σάμος*, φ. 1881 (23.11.35), σ. 3 και *Αιγαίον*, φ. 2494 (24.11.36), σ. 3 αντιστοίχως.

159. Σχόλιο του *Π.*, στη *Σάμο*, φ. 1748 (11.1.34), σ. 1.

160. Οι δυο κυρίαρχοι, μαζί με τον Χορν, της Ελληνικής θεατρικής σκηνης στις αρχές του 20ού αι.

161. *Αιγαίον*, φ. 2228 (8.1.34), σ. 2.

162. *Σάμος*, φ. 1644 (22.12.1932), σ. 2.

163. *Σάμος*, φ. 1567 (28.3.32), σ. 2.

164. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 1482 (6.4.1931), σ. 2, και φ. 1914 (29.5.1936), σ. 2.

θουσές τους επίσης συνεχίζονται οι εθνικές εορτές (βλ. παρακάτω), με μονολόγους, πατριωτικά δράματα, ποιήματα, κ.λπ. Σε κάποιες απ' αυτές παίζονται (εντελώς ενδεικτικά) το 4πρακτο του Περεσιάδου «Ο χορός του Ζαλόγγου»¹⁶⁵, άλλοτε «Το Κρυφό Σχολείο», τραγουδούν το «φεγγαράκι μου λαμπρό» και εκτελούν την οπερέττα «Ζητείται διδασκάλισσα γαλλικής»¹⁶⁶.

Εκτός από την πνευματική ανύψωση του σαμιακού λαού, εκτός της βοήθειας προς τα ταμεία του διοργανώνοντος Συλλόγου υπάρχουν και οι «ιεροί σκοποί» του θεάτρου: υπέρ του Σχολικού Ταμείου των δημοτικών σχολείων, των ορφανών ή απόρων μαθητών, κάποιας ενοριακής εκκλησίας, νοσοκομείου, κοινού φαρμακείου, προσκόπων¹⁶⁷, κ.ά.

Το *κυνήγι* αποτελεί μια ακόμη δραστηριότητα και της αστικής κοινότητας¹⁶⁸, που σχετίζεται αφ' ενός με την κυνηγετική παράδοση του νησιού¹⁶⁹, αφ' ετέρου με την παρατηρούμενη ήδη από το τέλος του 19ου αι. πανελλήνια συνήθεια δημιουργίας κυνηγετικών σωματείων στην επαρχία, επειδή προφανώς ανταποκρίνονταν στα ενδιαφέροντα των ανθρώπων περισσότερο απ' ότι άλλες δραστηριότητες¹⁷⁰. Στη Σάμο τη δεκαετία του '30 υπάρχει η *Φιλοδοσική Εταιρεία*¹⁷¹ και ο υφιστάμενος από το 1931 *Κυνηγετικός και Δασόφιλος Σύλλογος Σάμου* που εδρεύει στο Καρλόβασι¹⁷². Οι εφημερίδες παρέχουν τις ισχύουσες νομικές διατάξεις του αθλήματος, ανακοινώσεις του Συλλόγου, απαγορεύσεις ασκήσεώς του σε ορισμένες εποχές και περιοχές¹⁷³, κ.λπ. Σκοπός του κυνηγού δεν είναι το κέρδος και ο επαγγελματισμός, αλλά ο ερασιτεχνισμός, και τις ανακοινώσεις τους διακρίνει όντως φυσιολατρεία και οικολογική συνείδηση¹⁷⁴. Καταφέρονται εναντίον των

165. Σάμος, φ. 1391 (12.5.1930), σ. 2.

166. Σάμος, φ. 1963 (20.4.1937), σ. 2.

167. Η δημιουργία των πρώτων προσκοπικών ομάδων στη Σάμο χρονολογείται από το 1913. Το 1933 συγκροτείται *Τοπικός Προσκοπικός Σύνδεσμος*. Για την ιστορία του προσκοπισμού βλ. σειρά άρθρων του Β. Δούρου, Τοπικού Εφόρου Προσκόπων Καρλοβασίων, στο *Αιγαίον*, από το φ. 2212 (9.11.33), σ. 1 μέχρι και το 2227 (4.1.34), σ. 2.

168. Πρβλ. Ευ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα της περιφέρειας...*, ό.π., σ. 74-75.

169. Έμμεση πληροφόρηση για το θέμα έχουμε με τη συγχρονική παρατήρηση της πανίδας του νησιού στην εργασία των Μ. Δημάκη, Ιγκ. Σογιόλεφ, Γ. Ιωαννίδη, «Συστηματικές παρατηρήσεις πουλιών στη Σάμο», *Σαμιακές Μελέτες*, τ. Β' (1995-96). Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1996, σ. 397 κ.ε.

170. Πρβλ. Χρ. Κουλούρη, ό.π., σ. 184-185.

171. Στο φ. 1365 (6.2.1930), σ. 2 της Σάμου γίνεται ο πρώτος λόγος γι' αυτήν, με αναφορά στις αρχαιρεσίες της Εταιρείας. Πρόεδρός της, για την ιστορία του θέματος, αναφέρεται ο Δασάρχης του νησιού Γεωργόπουλος.

172. Σάμος, φ. 1697 (6.7.1933), σ. 2, και φ. 1731 (20.7.1933), σ. 2.

173. Σάμος, φ. 1540 (26.11.1931), σ. 2.

174. *Αιγαίον*, φ. 2176 (3.7.33), σ. 1, του Δ. Φαράκλα.

«επαγγελματιών κυνηγών», οι οποίοι «σκοτώνουν καθημερινά ένα λαγόν ή δύο πέρδικες και τα πωλούν προς 100 ή 150 δραχ.», με δεδομένο ότι ήδη στο νησί «τείνουν να εκλείψουν τα υπάρχοντα ενδημικά θηράματα», ενώ οι ερασιτέχνες εξέρχονται προς θήρα μόνο τις Κυριακές¹⁷⁵. Όπως και τα υπόλοιπα αθλητικά σωματεία του νησιού, οι κυνηγετικοί σύλλογοι διοργανώνουν εκδρομές για να γνωρίσουν το νησί, συνδυάζοντας ταυτοχρόνως κυνήγι και προσκύνημα σε μοναστήρι ή ξωκκλήσι¹⁷⁶ (τακτική ημερήσια εκδρομή καθιερώνεται από το 1933 κ.ε. κάθε δευτέρα Κυριακή του Σεπτεμβρίου, η «ημέρα της πέρδικας», όπως την ονομάζουν), επιτελούν κοινωνικό έργο με ετήσιες δενδροφυτεύσεις¹⁷⁷, διοργανώνουν τους χορούς τους με ξεχωριστό όντως τρόπο. Σε μια εκδήλωσή τους, στο Πανσαμιακό Θέατρον του Καρλοβασίου, ο διάκοσμος αποτελείται από «πέυκα, δάφνες, φοίνικες και κάθε είδους πρασινάδα (...). Επίσης διάφορα όπλα κρεμασμένα ανά δύο χιαστί στους τοίχους, με κυνηγετικούς σάκκους στο μέσον, φτερούγες διαφόρων χρωματιστών πουλιών καρφωμένες καταλλήλως έδιναν στην αίθουσα μια μεγαλοπρεπή όψη»¹⁷⁸. Τα εδέσματα είναι θηράματα των ίδιων των κυνηγών, το κέφι διαρκεί μέχρι πρωίας, και υπάρχει ως εκ τούτου σκέψη να καθιερωθεί η σύμπτωση της ετήσιας τακτικής πραγματοποίησής του με την ημέρα που εορτάζει το σωματείο, και να καθιερωθεί «τρόπον τινα ως τελετή του πρασίνου»¹⁷⁹.

Στο χώρο του κινηματογράφου¹⁸⁰, όπου καταναλώνεται μέρος από τον νέο ελεύθερο χρόνο, τέσσερις τουλάχιστον χώροι κινηματογραφικών προβολών δημιουργούν νέα δεδομένα στην ψυχαγωγία του σαμιακού λαού. Οι κινηματογράφοι *Απόλλων*, *Ηραίον*, ο θερινός *Τιτάνια* και το κινηματοθέατρον *Αττικό* είναι οι φορείς του ευρωπαϊκού και του αμερικανικού θεάματος, του μαγικού κόσμου των ειδώλων και της μυθολογίας των ηθοποιών-σταρ, που φαίνεται ότι συναρπάζουν το κοινό, 25 περίπου χρόνια μετά την πρώτη εμφάνιση της έβδομης τέχνης στην

175. Για τα παραπάνω πρβλ. *Σάμος*, φ. 1435 (13.10.1930), σ. 2.

176. *Σάμος*, φ. 1724 (12.10.1933), σ. 2.

177. *Σάμος*, φ. 1838 (28.2.1935), σ. 3.

178. *Σάμος*, φ. 1871 (5.10.1935), σ. 3.

179. *Σάμος*, φ. 1871 (5.10.1935), 3. Πρβλ. για ανάλογες σκέψεις και εκδηλώσεις κυνηγών στα Τρίκαλα του '30 στην Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από το Σείφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον Τύπο της εποχής*, τόμος Β'. Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1998, σ. 375.

180. Για τα αντίστοιχα δεδομένα του Ηπειρωτικού χώρου και της Θεσσαλονίκης αυτήν την περίοδο πρβλ. αντιστοίχως Ευ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο...*, ό.π., σ. 86· Γ. Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*. Έκδοση University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 147 κ.ε.· Ν. Κοκκαλίδου - Ναχμία, *Παλιά Θεσσαλονίκη και ιστορική διαδρομή της Δ. Ε. Θ. 1926-1989*. Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 31 κ.ε. Θεωρητικά ζητήματα για τον κινηματογράφο βλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία, τ. Γ'. Λαϊκή Τέχνη*. Εκδόσεις Οδυσσεάς. Αθήνα 1992, σ. 147 κ.ε., με τη σχετική βιβλιογραφία.

Αθήνα (1907)¹⁸¹. Τα θέματα των προβαλλόμενων ταινιών, αυτοτελούν στην πλειοψηφία τους¹⁸², για να σχηματίσουμε μια αμυδρή εικόνα του τι καταναλώνει το επαρχιακό κοινό αυτή την περίοδο, είναι κυρίως δράματα με πλούσια μουσική και μπαλέτα, φάρσες, αστυνομικά δράματα, αλλά κυρίως, ως συνέχεια των θεατρικών επιλογών της εποχής, οι ευρωπαϊκές και αμερικανικές οπερέττες. Θεωρούμε άξια μνημονεύσεως μια ελληνική ταινία, «ομιλούσα και άδουσα» («Η δεσποινίς δικηγόρος»)¹⁸³, άρα έχουμε αρκετά νωρίς στη Σάμο «εξελιγμένο» κινηματογράφο, κάποια ιστορικά ντοκυμανταίρ, όπως τα ευρωπαϊκά ζουρνάλ¹⁸⁴, («Οι εν Λονδίνω γάμοι της πριγκιπίσσης Μαρίνας μετά του δούκός του Κεντ»¹⁸⁵, «Η μοναδική εν Ελλάδι φωτοταινία της επανόδου και υποδοχής εν Αθήναις της Α. Μ. του Βασιλέως Γεωργίου του Β΄»)¹⁸⁶, έναν αγώνα του Τζιμ Λόντου¹⁸⁷. Η αποδοχή του από το σαμιακό κοινό είναι μάλλον καθολική και χωρίς αντιδράσεις. Δείγμα του διαφημιστικού λόγου της Σάμου η παρακάτω διαφήμιση: «Ο ομιλών κινηματογράφος της πόλεώς μας "Απόλλων" προβάλλει την υπέροχον ηχητικήν και άδουσιν ταινίαν "Χαρούμενα νειάτα". Έργον ανώτερον πάσης περιγραφής, σαηηνεύει και τον πλέον ψυχρόν άνθρωπον με τα γλυκά τραγούδια της χαριτωμένης Ζαννέτ Γκέινωρ. Μπαλέττα πρωτοφανή εκ πενήτηκοντα και πλέον καλλονών. Σκηνοθεσία άφθαστος εις πλούτον και μουσική ονειρώδης κρατούν εις αδιάπτωτον ενδιαφέρον τον θεατήν...»¹⁸⁸.

Το ραδιόφωνο, αντιθέτως, εισβάλλει στον ιδιωτικό χώρο του καθενός που διαθέτει δέκτη, και ήταν πολλοί, όπως φαίνεται, οι ακροατές του, αν κρίνουμε από τις διαφημίσεις του προϊόντος και κυρίως από σειρά άρθρων στην εφημερίδα *Αιγαίον*, όπου αναλύονται από ειδικό επιστήμονα οι σχετικοί όροι, ο συντονισμός και η λειτουργία του, τα μέρη του, η επιλογή του, κ.ά.¹⁸⁹ Όμως το ραδιόφωνο είναι και μέσον ψυχαγωγίας δημοσίων χώρων, όπως είναι το καφενείο¹⁹⁰, άρα συμ-

181. Το Γυμνάσιο Βαθέος έχει τον δικό του κινηματογράφο, που εγκαινιάζεται τον Δεκέμβριο του '30. Βλ. *Σάμος*, φ. 1453 (19.12.30), σ. 3.

182. Ευ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα...*, ό.π., σ. 136, υποσημ. 285.

183. *Αιγαίον*, φ. 2233 (25.1.34), σ. 2.

184. Πρβλ. Γ. Σολδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού κινηματογράφου*, τ. Α'. Εκδόσεις Αιγόκερας, Αθήνα 1984, 21· Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, τ. Γ'. *Λαϊκή Τέχνη ...*, ό.π., 148.

185. *Αιγαίον*, φ. 2343 (2.4.35), σ. 2.

186. *Αιγαίον*, φ. 2409 (6.12.35), σ. 2.

187. *Αιγαίον*, φ. 2429 (21.2.36), σ. 2.

188. *Σάμος*, φ. 1481 (3.4.1931), σ. 3. Ο ομιλών κινηματογράφος παρουσιάζεται την ίδια περίοδο στα Τρίκαλα. Βλ. Μ. Κλιάφα, ό.π., σ. 275-276.

189. Βλ. *Αιγαίον*, από το φ. 2301 (4.10.34), σ. 1 κ.ε., όπου και σχετικές διαφημίσεις.

190. Για μια ανθρωπολογική θεώρηση του χώρου βλ. Ευ. Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στον τόμο Ευ. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Εκδόσεις Καστανιώτη - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1992, σ. 209-250.

βάλλει στη «νέα κοινωνικότητα» της δεκαετίας, βρίσκει και μ' αυτό υλοποίηση το εκσυγχρονιστικό πνεύμα: «Το καφενείον "Ιωνία" του κ. Κ. Παπαδοπούλου επλουτίσθη διά ραδιοφώνου τελευταίου συστήματος, μάρκας Φίλιπς, μετά σχετικού μεγαφώνου, και καθ' εκάστην εσπέραν κατακλύζεται από εκλεκτόν κόσμον της πόλεώς μας, εξ αμφοτέρων των φύλων, παρακολουθούντος διαφόρους όπερας, ορχήστρας και μελοδράματα της Βιέννης, Ρώμης, Πράγας, κ.λπ.»¹⁹¹. Το καφενείο δηλαδή εδώ είναι χώρος πολυποίκιλα λειτουργικός, συμποσιασμού και κατανάλωσης ποτών, αλλά και ξένων ψυχαγωγικών προτύπων, συνδυασμένο με τον συμποσιασμό, αλλά και την κοινωνική αλλαγή, όπως αυτή εκφράζεται με τον εκσυγχρονισμό της διασκέδασης.

Η σχολική γιορτή εκφράζει μιαν από τις σοβαρές πλευρές του πολιτισμού ενός λαού¹⁹², και η σχολική πράξη παρείχε (και παρέχει) αρκετές τέτοιες ευκαιρίες για την μελέτη του νεοελληνικού κόσμου. Π.χ. εορτές «επί τη ενάρξει» του νέου σχολικού έτους. Το τυπικό κι εδώ είναι ενδιαφέρον: παρουσία δασκάλων, προέδρου Σχολικής Εφορείας (πρωταγωνιστικών προσώπων) και κόσμου ο σημαιοφόρος φέρνει μπροστά από τους παρατεταγμένους μαθητές τη σημαία, με παραστάτες δύο μαθητές από κάθε τάξη. Ένας μαθητής απαγγέλλει σύντομη προσευχή, όπως αυτή, ελάχιστο δείγμα του ιδεολογικού σχολικού λόγου: «Επουράνιε Θεέ, κραταίωσον το Έθνος ημών εν δόξη και ευημερία, ικάνωσον τους άρχοντας ημών εις το να διακυβερνώσι τα κοινά αίσίως και εθνοφελώς, διάνοιξον τους οφθαλμούς της διανοίας μας, ίνα προκόπτωμεν εις τα μαθήματά μας, οδήγησον ημάς εις τον δρόμον της αρετής, της αγάπης και της αδελφωσύνης, διατήρησον ημάς εν υγεία και ανάδειξον ημάς άξια τέκνα της Ελλάδος»¹⁹³. Ακολουθούν η καθιερωμένη ομιλία του διευθυντή για τη νέα χρονιά, ποιήματα και διάλογοι από τα παιδιά, χοροί και μερικές φορές θεατρικές παραστάσεις¹⁹⁴.

Οι καθιερωμένες από το νόμο εξετάσεις δίνουν ευκαιρία στο σαμακό λαό να

191. Σάμος, φ. 1393 (19.5.30), σ. 2. Για την πολυποίκιλη λειτουργία του καφενείου κατά τα μεταπολεμικά χρόνια στην Πρέβεζα, βλ. Β. Αυδίκος, *Πρέβεζα...*, ό.π., σ. 189-190, 195-196. Για τα Τρίκαλα της ίδιας εποχής βλ. Μ. Κλιάφα, ό.π., σ. 273.

192. Βλ. Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, τ. Β', ό.π., σ. 39 κ.ε.

193. Σάμος, φ. 1722 (5. 10. 1933), σ. 1.

194. Τακτικές είναι οι γιορτές των Χριστουγέννων και των Τριών Ιεραρχών. Σε μια απ' αυτές, του 1930, «... Ο' αναπεμφθώσι δέησεις προς τον Κύριον επ' αγαθώ της Εθνικής Παιδείας και εξαλειφθώσιν από προσώπου πάσης Ελληνικής γης οι διάφοροι Βαρνάληδες και Γληνοδελμούζοι άθεοι ούτοι και άσπονδοι εχθροί του Έθνους...»: Σάμος, φ. 1363 (30. 1. 1930), σ. 1. Στο ίδιο πνεύμα κινούνται, καίτοι μη σχολικές, οι εορτές των Κατηχητικών σχολείων (Χριστούγεννα ή επί τη λήξει του σχολικού έτους), που τελούνται σε εκκλησίες. Σε μια απ' αυτές, τα Καρλοβάσια «από πολύ ενωρίς (...) είχαν μίαν σπανίαν ή μάλλον πρωτοφανή κίνησιν. Ήτο ο κόσμος που πήγαινε εις την εορτήν. Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου από την 1:30' ήτο υπερπλήρης»: Σάμος, φ. 1745 (30.12.1933), σ. 1. Πρβλ. Σάμος, φ. 2056 (7.6.1939), σ. 3.

παραστεί επί τη λήξει του σχολικού έτους σ' αυτές και να παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς την πρόοδο της εκπαίδευσης και των παιδιών του¹⁹⁵. Αξιοπρόσεκτες είναι οι ειδήσεις που σχετίζονται με την από του 1900 περίπου υφισταμένη Γαλλική Σχολή των Καλογραιών και το από του 1855¹⁹⁶ Ανώτατον Παρθεναγωγείον Σάμου¹⁹⁷. Στις εορταστικές εκδηλώσεις τους παρίστανται εξάλλου σημαίνοντα πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας. Στη Γαλλική Σχολή, στη μεγάλη αίθουσά της, καταλλήλως διακοσμημένη, συνήθως αναγγέλλονται τα αποτελέσματα της Γ' τάξης και παρουσιάζεται η αριστεύσα μαθήτρια, την οποία τιμά ο νομάρχης¹⁹⁸. Ακολουθούν μαθητικές επιδείξεις¹⁹⁹.

Οι μαθήτριες του Ανώτερου Παρθεναγωγείου συνήθως ανοίγουν τις εκδηλώσεις με προσευχή (από τη χορωδία), απαγγέλουν ποιήματα και αποσπάσματα από αρχαίες τραγωδίες²⁰⁰, ψάλλουν δημοτικά άσματα, παίζουν θεατρικά μονόπρακτα, εκφωνούνται «διάλογοι» στην ελληνική και γαλλική, κ.ά., οι σχετικοί λόγοι για τους σκοπούς του ιδρύματος από τους διευθυντές²⁰¹, και κλείνει η παράσταση με τον εθνικό ύμνο. Σε πολλές τέτοιες εκδηλώσεις, σε ιδιαίτερη αίθουσα λειτουργεί παραλλήλως έκθεση ζωγραφικής, πλεκτών, κεντημάτων, φορεμάτων, εργοχείρων και προϊόντων «μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής»²⁰².

Μια αμυδρή, αλλά παραστατική εικόνα για τα δρώμενα στο τέλος του έτους στις αίθουσες παραστάσεων των Δημοτικών Σχολείων μας δίνει η εφημερίδα *Αιγαίον*, από το Α' Μικτό Δημοτικό Καρλοβασίων: «... εις την γωνία και επί σκηνής τα παιδάκια απαγγέλλουν ωραία ποιήματα, μονολόγους και μικράς κωμωδίας. Δασκάλες σοβαρές και δημοδιδάσκαλοι παρακολουθούν και διευθύνουν την εορτή. Και γύρω κόσμος. Σοβαροί μπαμπάδες κάθονται ή στέκονται και με γλυκό βλέμμα και κάπως κρυφά καμάρι οι μητέρες παρακολουθούν τα παιδάκια. Το πρόγραμμα της σχολικής εορτής έχει εναλλάξ τραγούδια, απαγγελίες και διαλόγους. Εις τα διαλείμματα αντηχούν με αρκετές γοητευτικές παραφωνίες διάφορα τραγούδια. Και όταν το τραγούδι παύη, αρχίζει η απαγγελία ...»²⁰³.

Οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις είναι η οργανωμένη άσκηση που καλλιεργούν το σχολείο και οι σύλλογοι, και προετοιμάζουν τους νέους για τους

195. Πρβλ. Κ. Πτίνης, *Διαλέξεις...*, ό.π., σ. 33.

196. Ιδρυτής του η σύζυγος του Ηγεμόνα Αλεξανδρίνα Γκίκα. Βλ. Κ. Πτίνης, *Διαλέξεις...*, ό.π., σ. 19.

197. Επιπλέον: της ιδιώτικης Εμπορικής Σχολής Παράσχου (*Σάμος*, φ. 1502, 25.6.1931, σ. 3), της Εσπερινής Σχολής του Πυθαγόρα (*Σάμος*, φ. 1917, 19.6.1936, σ. 2),

198. Το 1930 ειδικότερα, της απονέμει χρυσό μετάλλιο, το οποίο απέστειλε ο Γάλλος πρεσβευτής στην Αθήνα: *Σάμος*, φ. 1405 (30.6.1930), σ. 1-2.

199. *Σάμος*, φ. 1405 (30.6.1930), σ. 2.

200. *Αιγαίον*, φ. 2174 (26.6.1933), σ. 2.

201. *Σάμος*, φ. 1918 (25.6.1936), σ. 3.

202. *Αιγαίον*, φ. 2365 (25.6.1935), σ. 2.

203. *Αιγαίον*, φ. 2274 (25.6.1934), σ. 1-2.

κοινωνικούς ρόλους τους, να είναι υγιείς, νομοταγείς και φιλοπάτριδες πολίτες. Δεν έχουν σχέση με το παραδοσιακό παιχνίδι²⁰⁴, που είναι αυθόρμητη τέρψη και ευχαρίστηση²⁰⁵. Ο τύπος τις παρακολουθεί ανελλιπώς, κυρίως στα τρία δημοτικά σχολεία του Βαθέος, στο Πυθαγόρειο Γυμνάσιο²⁰⁶, στο Ημιγυμνάσιο Καρλοβασίου, στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο, στη Δημόσια Εμπορική Σχολή, κ.αλλ.

Οι επιδείξεις λαμβάνουν χώρα απόγευμα Κυριακής από τις τελευταίες μέρες του Μαΐου μέχρι τα μέσα του Ιουνίου. Των Δημοτικών Σχολείων γίνονται συνήθως στο προαύλιό τους²⁰⁷, αλλά και στα γήπεδα²⁰⁸ (ήδη από τα τέλη του περασμένου 19ου αι. στην Αθήνα), για να συνδεθούν αρτιότερα με το κλασικιστικό ιδεώδες. Περιλαμβάνουν παρέλαση, σουηδικές ασκήσεις, παιδιές, χορούς και αγωνίσματα (οι μαθητές του Γυμνασίου και του Ανώτατου Παρθεναγωγείου παίζουν επίσης βόλλευ στο γήπεδο του *Πανσαμιακού*)²⁰⁹. Οι μαθήτριες του Ανώτατου Παρθεναγωγείου (ακόμη και ενώπιον 3.000 θεατών στο γήπεδο του *Πανσαμιακού*)²¹⁰ ντυμένες με σαμιακές στολές χορεύουν ελληνικούς χορούς, όπως των Καρυάτιδων, των Πέπλων, τον Κρητικό, τον Μακεδονικό²¹¹, ή άλλη χρονιά και τους Σαμιώτικο, Καλαματιανό, Τσολιάδικο, Χανιώτικο, Μπενούση, Καραγκούνα, Τσάμικο, Τράτα και Μπάλο²¹², και «...αναβίωσαν πράγματι τον αρχαίον Ελληνικόν πολιτισμόν μας», όπως ανεπιτυχώς σχολιάζει η εφημερίδα²¹³.

Οι εθνικές γιορτές αποτελούν συστατικό στοιχείο της διαδικασίας κατά την οποία η Πολιτεία και η κοινωνία ειδικότερα προσπαθούν να μυήσουν τη νέα γενιά στην εθνική και την τοπική ιστορία, να την καταστήσουν κοινών του συλλογικού ιστορικού αισθήματος²¹⁴.

204. Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Παραδοσιακά αθλητικά αγωνίσματα», στο βιβλίο του *Μικρά Λαογραφικά*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 23 κ.ε., και Μ. Γ. Μερακλής, «*Pueri ludentes*. Η μεταφορική λειτουργία του παραδοσιακού παιχνιδιού», στον τόμο *Αντιπελάργηση. Τμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*. Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων, 2. Αθήνα 1992, σ. 27 κ.ε.

205. Το σουηδικό σύστημα γυμναστικής εισάγεται επισήμως με το αναλυτικό πρόγραμμα του 1909 και αντικαθιστά το προηγούμενο γερμανοελβετικό. Το επόμενο αναλυτικό πρόγραμμα δημοσιεύεται το 1925, επί Παγκάλου. Βλ. Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 74.

206. Ιστορικό πνευματικό ίδρυμα, αφού λειτουργεί από το 1855. Βλ. Κ. Πτίνης, *Διαλέξεις...*, ό.π., σ. 19, 65.

207. *Σάμος*, φ. 1397 (2.6.1930), σ. 3.

208. *Σάμος*, φ. 1686 (29.5.1933), σ. 2 και 1687 (1.6.1933), σ. 2.

209. *Σάμος*, φ. 1687 (1.6.1933), σ. 2. Πρβλ. φ. 1585 (28.5.1932), σ. 4.

210. *Σάμος*, φ. 1399 (9.6.1930), σ. 2.

211. *Σάμος*, φ. 1400 (12.6.1930), σ. 1.

212. *Σάμος*, φ. 1588 (6.6.1932), σ. 2.

213. *Σάμος*, φ. 1399 (9.6.1930), σ. 2.

214. Πρβλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, τ. Β'..., ό.π., σ. 79 κ.ε.· Ευ. Αυδίκος, *Η τανύτητα...*, ό.π., σ. 73-74.

Από το πρωί η *Φιλαρμονική* παιανίζει θούρια στην πόλη, οι καμπάνες των εκκλησιών ηχούν, γίνεται η δοξολογία, ακολουθούν οι καθιερωμένες παρελάσεις των μαθητών (ενίοτε φουστανελοφόρων²¹⁵) και του τάγματος, η δεξίωση δημάρχου, η πανηγυρική ομιλία, συνήθως από καθηγητή, το μεσημέρι οι σχολικές εορτές, το απόγευμα στο *Πυθαγόρειο Γυμναστήριο* άλλος πανηγυρικός, αναλύεται συνήθως αρχαιοελληνική τραγωδία, δίνονται θεατρικές παραστάσεις, το βράδυ λαμπαδοφορία υπό τους ήχους της *Φιλαρμονικής*²¹⁶, την επομένη τα παιδιά και οι πρόσκοποι γυρίζουν τους δρόμους και ψάλλουν άσματα εθνικά²¹⁷, κ.λπ. Αν η τελευταία πριν από το '36 περιγραφή των εφημερίδων περιορίζεται σε ένα μονόστηλο²¹⁸, οι επόμενες περιγραφές τους βρίθουν από λεπτομέρειες, από τα κείμενα των εορταστικών λόγων, έχουμε δηλαδή πλήρη περιγραφή των νέων πλέον σκηνοθεσιών που υπέβαλε το δικτατορικό καθεστώς. Το πρόγραμμα των εορτασμών που δημοσιεύεται στις εφημερίδες καθορίζει αυστηρά και όσους θα παρευρεθούν σ' αυτές: «Οι Πρόεδροι των αναγνωρισμένων Εταιρειών, Ενώσεων, Συλλόγων και Σωματείων μετά των Συμβουλίων και λαβάρων αυτών»²¹⁹.

Την ίδια εικόνα παρουσιάζουν οι πόλεις τόσο κατά τις εκδηλώσεις της τοπικής εορτής για τη σωτηρία του νησιού από τους Τούρκους την 6η Αυγούστου 1824²²⁰, όσο και για την οριστική απελευθέρωση του νησιού, στις 12 Νοεμβρίου 1912²²¹. Η γιορτή για την ένωση συνεορταζόταν με την ετήσια Πολεμική Εορτή του Τάγματος, υπέρ των πεσόντων Σαμίων αγωνιστών. Η εορτή, με σύνθετη σκηνοθεσία, ελάμβανε χώρα στην πλατεία του στρατώνα, μπροστά απ' αυτόν. Στο μέσο της είχε στηθεί κενοτάφιο, καλυμμένο από την ελληνική σημαία, με στήλη, στις πλευρές της οποίας είχαν γραφεί τα ονόματα των μαχών και των πεσόντων, και στη βάση της μερικές εικόνες των πεσόντων και πολυβόλα. Σε μια άλλη σκηνοθεσία της εορτής ένθεν και ένθεν του κενοταφίου στήνονταν αντίσκηνα, κράνη ανεστραμμένα επί πυραμίδων όπλων, μέσα στα οποία έκαιε λιβανωτός²²². Το «τυπικό» άρχιζε με την άφιξη της πολεμικής σημαίας. Ακολουθούσαν

215. Χαρακτηριστικός και ο έπαινος της «συντηρητικής» *Σάμου* προς τον δάσκαλο που φρόντισε γι' αυτό, εν αντιθέσει με άλλους που προσπαθούν «... να μεταλαμπαδεύουν εις αυτά τας νεωτεριστικές αρχάς του Κομμουνισμού»: *Σάμος*, φ. 1760 (26.3.1934), σ. 1.

216. *Σάμος*, φ. 1760 (26.3.1934), σ. 1.

217. *Σάμος*, φ. 1761 (29.3.1934), σ. 1.

218. Π.χ. *Σάμος*, φ. 1902 (28.3.1936), σ. 3.

219. *Σάμος*, φ. 2044 (22.3.1939), σ. 3.

220. Π.χ. *Σάμος*, φ. 1926 (11.8.1936), σ. 2, και *Αιγαίον*, φ. 2377 (6.8.1935), σ. 2. Για το γεγονός, από την πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Β', Εν Σάμω, Εκ του Ηγεμονικού Τυπογραφείου, 1881, σ. 354 κ.ε.: Π. Καρύδας, «Χριστός Σάμον έσωσε τη έκτη Αυγούστου 1824», *Σαμιακόν Ημερολόγιον 1953*. Έκδοσις Αδελφότητος Σαμίων, Εν Αθήναις, σ. 146-150.

221. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 1986 (12.11.1937), σ. 2.

222. *Σάμος*, φ. 1879 (13.11.1935), σ. 1-2.

δεήσεις, ενός λεπτού σιγή, τιμητικοί πυροβολισμοί, προσκλητήριο, εξιστόρηση της δράσης του τάγματος, κατάθεση στεφάνων, παρελάσεις, και ολοκληρώνονταν με μικρή δεξίωση για τους επισήμους στα γραφεία του τάγματος²²³. Οι εφημερίδες παραθέτουν το σχετικό ρεπορτάζ κάθε χρονιά. Μετά το '36 η γιορτή καλύπτεται με μακροσκελή οκτάστηλα και φράσεις, όπως «αι λεπτομέρειαι της παρούσης θα εκτελεσθώσιν οπωσδήποτε, έστω και υπό βροχήν»²²⁴, αξιολογικές κρίσεις των συντακτών (π.χ. «ουδέποτε άλλοτε εωρτάσθη ενταύθα τόσον μεγαλοπρεπώς και τόσον επιβλητικώς η πολεμική εορτή του Τάγματος Σάμου και η επέτειος της Ενώσεως...»), κ.ά.²²⁵

Λαμπρότατα (ειδικά) εορτάστηκε η εκατονταετηρίδα της ανακήρυξης της *Ελληνικής Πολιτείας της Σάμου* (την 5η Ιουλίου του 1830). Απ' αυτήν έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η παράσταση της «ενετικής εορτής» του *Λυκούργου*, στο λιμάνι, γι' αυτό κρίνεται απαραίτητη η σύντομη περιγραφή της εδώ: «Οι γόνδολες ήσαν επιτυχημέναι, το θέαμα δε του λιμένου ήτο φαντασμαγορικόν, με τα διασταυρούμενα φώτα των προβολέων των εν τω λιμένι ορμούντων πολεμίων, τα βεγγαλικά φώτα και την φωταψίαν της κεντρικής πλατείας και της παραλίας»²²⁶.

Από το 1936 κ.ε. στις εθνικές εορτές πρέπει να συμπεριλάβουμε και την εορτή «επί τη ονομαστική εορτή της Α.Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου Β'»²²⁷ και οπωσδήποτε τις επετείους της 4ης Αυγούστου, οι εκδηλώσεις των οποίων αρχίζουν από την παραμονή με γενικό σημαιοστολισμό και φωταψίες, με διαλέξεις στον *Πυθαγόρα* (π.χ. «Το κράτος της 4ης Αυγούστου και οι σκοποί της Ε.Ο.Ν.»),

223. *Σάμος*, φ. 1634 (18.11.1932), σ. 2.

224. Ο Δ/τής του Τάγματος Θ. Τσακαλώτος, Αντισυνταγματάρχης Πεζικού: *Σάμος*, φ. 1939 (3.11.1936), σ. 3.

225. *Σάμος*, φ. 1941 (17.11.1936), σ. 1. Τον εορτασμό του 1939 η εφημερίδα παρουσιάζει σε δύο ολόκληρες σελίδες, πρώτη και δεύτερη. Βλ. φ. 2052 (10.5.193), σ. 1-2.

226. Για το ιστορικό γεγονός βλ. Αλ. Σεβαστάκης, *Σαμιακή Πολιτεία 1830-1834*. Αθήνα 1985, σ. 11-46. Όσον αφορά τα υπόλοιπα δρώμενα, καταπλέει ο Στόλος με τους επισήμους, ο κόσμος συγκεντρώνεται στην πλατεία Πυθαγόρα και στους γύρω δρόμους, οι εξώστες και οι στέγες είναι κατάμεστοι, γύρω από το μνημείο της Εκατονταετηρίδος στέκεται το τιμητικό απόσπασμα του Τάγματος, στην προκυμαία η Μουσική, ο πανηγυρικός Δημάρχου, ο λόγος του βουλευτή Σοφούλη, αποκαλυπτήρια του μνημείου, κανονιοβολισμοί, απαγγελίες ποιημάτων, καταθέσεις στεφάνων, δέηση μετά στην πλατεία υπέρ των Σαμίων αγωνιστών, προσφωνήσεις, ομιλίες, δεξίωση στο Κοινοτικό Κατάστημα. Το απόγευμα την εορτή του σταδίου παρακολουθούν 15.000 θεατές (ακόμη και οι στέγες γύρω ήταν κατάμεστες). Το πρόγραμμα περιέχει επιδείξεις σουηδικής γυμναστικής, χορούς, αγωνίσματα αθλητών με αρχαϊκές ενδυμασίες, εκτέλεση από μικτή χορωδία έργων του Καλομοίρη, συναυλία του *Μουσικού Συλλόγου Σάμου*, κ.ά. Για όλα τα παραπάνω, με ανάλογα δρώμενα και στο Καρλόβασι, βλ. *Σάμος*, φ. 1417 (9.8.1930), σ. 1-2 και 3.

227. Λαμπρές ήταν φυσικά οι εκδηλώσεις όταν επισκέφθηκε το νησί, τον Φεβρουάριο του '37. Βλ. σχετικά στο *Αιγαίο*, φ. 2508 (27.2.1937), σ. 1-2.

παρελάσεις φαλαγγιτών και εργατών. Προηγούνται ομιλίες προς αυτούς, στο Αγροκήπιο Τερψιθέας, προς εμπέδωση της εργατικής πολιτικής της κυβερνήσεως. Στην «κεφαλή» της πορείας εργάτες κρατούν μια μεγάλη φωτογραφία του Μεταξά. Την επομένη, δοξολογία, κ.λπ., το απόγευμα και πάλι παρέλαση φαλαγγιτών, χοροί με αρχαίες σαμιακές ενδυμασίες, λαμπαδηφορίες, φωταγώγηση, και λήξη με ανάκρουση του εθνικού ύμνου, της Ε.Ο.Ν. και της 4ης Αυγούστου²²⁸, όπως ακριβώς είχε αποφασίσει η «*Λαϊκή Επιτροπή Εορτασμού της 4ης Αυγούστου*» στις συνεδριάσεις της²²⁹.

Αν όσα αναφέρθηκαν αποτελούν το «νέο», τον «εκσυγχρονισμό» στη σαμιακή κοινωνία, και με δεδομένο το γεγονός ότι εφημερίδες προβάλλουν την αστική κοινότητα ως «αιχμή του δόρατος» για την αναγέννηση του νησιού, πώς αντιμετώπισε το «συντηρητικό» μέρος της ίδιας της αστικής κοινωνίας²³⁰ την «αλλαγή»; Αν οι λίγες αρνητικές αντιδράσεις που αποδελτιώσαμε είναι ασφαλές κριτήριο για την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων, τότε θα επαναλάβουμε ότι η διαδικασία των μεταλλαγών, ιδίως σε ό,τι αφορά την υλική ευζωία, την ενδυμασία, τη μουσική, κ.ά., βαίνει απρόσκοπτα και με ταχείς ρυθμούς, αφού το «νέο» καθίσταται ευκολότερα αποδεκτό, και οι αντιστάσεις της παράδοσης είναι ασθενείς. Εξ άλλου αποδεχόμαστε, υπό μορφή πλέον νόμου, τη θέση ότι κατά βάθος ο χωρικός ανέκαθεν επιθυμούσε διακαώς την «αστικοποίησή» του²³¹. Μπορούμε π.χ. να εννοήσουμε γιατί όλο αυτό το απαστράπτον σκηνικό των χοροεσπερίδων, έχει προ πολλού ελκύσει, ως ευρωπαϊκό, ως άλλο, ως νέο, την ανερχόμενη μεσοαστική ή μικροαστική τάξη, ακόμη φυσικά και την κατώτερη, ασχέτως αν αυτή εκ των πραγμάτων αδυνατούσε να συμμετάσχει σ' αυτό το «εξουσιαστικό παιχνίδι» της «νέας διασκέδασης». Η θεωρία της πολιτισμικής ηγεμονίας του Gramsci²³² ενισχύεται εν πολλοίς από το παράδειγμα της Σάμου.

Βεβαίως υπάρχει και η «άλλη πλευρά», όσοι είναι δηλαδή προσηλωμένοι σ' ένα ιδεολογικοποιημένο παρελθόν. Η συμβίωση «νέου» - «παλιού» καθίσταται

228. Βλ. ενδεικτικά *Σάμος*, φ. 1975 (22.7.1937), σ. 1, φ. 2065 (7.8.1939), σ. 1-2, και φωτογραφίες στα φφ. 2070 (11.9.1939), σ. 1, και 2077 (23.10.1939), σ. 1, και *Αιγαίον*, φ. 2532 (11.8.37), σ. 1 και σ. 4.

229. Βλ. π.χ. *Σάμος*, φ. 1975 (22.7.1937), 1. Στο γενικότερο κλίμα του εθνισμού της εποχής θα πρέπει να εντάξουμε και την αθρόα συμμετοχή του λαού στις εκδηλώσεις που σχετίζονταν με την άφιξη και την παραμονή στον Λιμένα Βαθέος του στόλου. Βλ. ενδεικτικά *Σάμος*, φ. 1519 (27.8.1931), σ. 3, φ. 1779 (7.5.1934), σ. 1, 2 και *Αιγαίον*, φ. 2453 (15.5.36), σ. 2.

230. Αντιδράσεις από τον αγροτικό χώρο δεν καταγράφονται σε καμμία εφημερίδα. Θα ήταν πράγματι μια ενδιαφέρουσα πτυχή του θέματος, αν είχαμε και τις δικές τους αντιδράσεις.

231. Πρβλ. Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, τ. Γ', ό.π., σ. 157.

232. Βλ. ενδεικτικά Α. Κρούπι, *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*. Αθήνα 1977, και ειδικά τις σ. 108-109.

αγχωτική γι' αυτήν την κοινωνική μερίδα, και εκδηλώνεται με ισχυρές αντιστάσεις και πάντοτε επιλεκτικές. Γι' αυτούς η εκσυγχρονιστική τάση είναι η Κερκόπορτα της παράδοσης και της πολιτιστικής φυσιογνωμίας του νησιού. Το θέατρο π.χ. και η πολυσήμαντη ερμηνεία του ως θεσμού, η σκοποθεσία του, είναι ανέκαθεν σημείο τριβής των «αντιπάλων» μερών. Όσα ακολουθούν κάλλιστα μπορούν να θεωρηθούν ως αποτυπώσεις μιας ηθικής στάσης έναντι κάποιων μορφών του θεάτρου και των φορέων του, πολύ όμως λιγότερες και ηπιότερες (κατά την κρίση μας) όσων αναφέρονται σε σχετική μελέτη της περιόδου 1867-1911²³³, γεγονός που μπορεί να ερμηνευθεί ως προσαρμογή στα νέα πολιτισμικά δεδομένα που δημιουργήσε το οργανωμένο πλέον αστικό θέατρο. Ο δυναμικός χαρακτήρας κάθε αλλαγής, λειτουργεί τις περισσότερες φορές, νομίζουμε, με γνώμονα τη «διατήρηση της ισορροπίας με το παρελθόν» και οι «εξωτερικές πιέσεις» δεν αγνοούν αυτή τη βασική αρχή. Η κριτική π.χ. για τον Καραγκιόζη του Θ. Συναδινού της συντηρητικής *Σάμου* ενέχει στοιχεία «διαχρονικών κατηγοριών». Κατά την εφημερίδα το θέατρο είναι ηθοποιός θεσμός της κοινωνίας, γι' αυτό ό,τι δεν συμβαδίζει μ' αυτό το μέτρο είναι αντεθνικό, αφού είναι δεδομένη η ταύτιση έθνους και ορθοδοξίας: «... δεν δυνάμεθα παρά να στηλιτεύσωμεν την όλην υπόθεσιν, διά τον λόγον ότι εξευτελίζονται τα θεία και η θρησκεία ημών (...), εις εποχήν καθ' ην όχι μόνον το κοινωνικόν αλλά και το θρησκευτικόν οικοδόμημα σείεται εκ βάθρων (...). Τοιαύτα έργα καθ' ημάς έδει να λείπουν...»²³⁴. Έμμεσα σχετικά σχόλια απορρέουν και από την παρακάτω κριτική στάση, αποδεικτική του εκπεσμού του από την αρχαιοελληνική ψυχαγωγία και τη μετατροπή του σε ηδονοθηρικό θέαμα: ο αρθρογράφος, αφού κρίνει με επαινετικά σχόλια τον άρτιο και «ευσυνείδητο» οπερατικό θίασο Αρτάνωφ - Πάολας, γράφει: «... Αλλά για την κυρία Νέξερ τι να τη κανείς; Η απάντησις δίδεται κάθε βράδυ απ' τα παταγώδη χειροκροτήματα ιδίως των γεροντοτέρων, που οι παλάμες τους κοκκινίζουν κι' ανάβουν απ' το εργώδες κτύπημα. Το φειδίσιο σώμα της στο χορό της Ροζ-Μαρί έφερε άθελα σ' όλες τις καρδιές θεατών κάποια μυστική ηδονική φρικίαση...»²³⁵.

Είναι φυσικό επακόλουθο, ως αναπόφευκτες εξελίξεις σε μια αστικοποιημένη κοινωνία, να κάνουν την εμφάνισή τους κάποιες νέες μορφές «κοινωνικής ανομίας», οι οποίες (σε μεγένθυση) προβάλλονται από τους ηθικολογούντες μηχανικά και σταθερά, ως ακλόνητες αποδείξεις της «διαφθοράς». Ο ιδεολογικός άξονας «αμαρτία», ως κυρίαρχο θέμα ανάλογων ιδεολογιών, είναι κι εδώ παρών ως ερμηνευτικός κώδικας όλων των κοινωνικών παρεκτροπών: «Είναι πλέον έκδηλος η τεραστία εξάπλωσις της ανηθικότητος ήτις παρατηρείται εν τη πόλει ταύτη (...). Ίσως ο παγκόσμιος πόλεμος, η δυστυχία, η οικονομική κρίσις, ίσως η λαγνεία, η πολυτέλεια, η κλίσις προς τον πλούτον, η κατάταξις της κατωτέρας κοινωνικής τάξεως εις

233. Βλ. Αλ. Δανιήλ, ό.π., σ. 489 κ.ε.

234. *Σάμος*, φ. 1572 (14.4.32), σ. 2.

235. *Σάμος*, φ. 1743 (18.12.33), σ. 2.

την ανωτέραν, μήπως όλα αυτά...»²³⁶, εξ αφορμής του γεγονότος ότι κάποια νεαρά κορίτσια πίνουν και τραγουδούν τη νύχτα. Επίσης κάποιοι τίτλοι εφημερίδων, όπως «ΤΟ ΚΥΜΑ ΤΗΣ ΑΝΗΘΙΚΟΤΗΤΟΣ ΕΝ ΤΗ ΠΟΛΕΙ ΛΙΜΕΝΟΣ ΒΑΘΕΟΣ ΗΦΑΙΣΤΕΙΟΝ ΕΝ ΕΝΕΡΓΕΙΑ, ΚΑΤΑΙΓΙΣ, ΛΥΣΣΑ»²³⁷, με αφορμή ασέλγεια νεαρού σε δεσποινίδα, αποδίδουν νομίζουμε αυτή την υπερβολή.

Άλλοι, με πρώτον τον μητροπολίτη Ειρηναίο, καταφέρονται εναντίον των διοργανωθέντων το 1929 καλλιστείων, και ίσως γίνονται η κύρια αιτία για τη ματαίωσή τους το επόμενο έτος²³⁸, εκτός του ότι έθεσε υποψηφιότητα μία και μοναδική καλλονή. Στο σχόλιο του συντάκτη είναι αφ' ενός ενδιαφέρουσα η πάλη ανάμεσα στις δύο παραδόσεις της νεοελληνικής ταυτότητας (Ελληνισμός - Ορθοδοξία), αλλά και τα ευτράπελα που φαίνεται ότι είχαν συμβεί στα καλλιστεία του 1929: «*Ημείς είμεθα εναντίον των καλλιστείων, αδιάφορον αν αυτά είναι προελεύσεως παναρχαίας Ελληνικής. Τα κρίνομεν ασυμβίβαστα προς τας τωρινάς παραδόσεις μας και την εν γένει κοινωνικήν εξέλιξιν (...). Και πέρυσιν εξελέξαμεν την "Μις Σάμον", ε, τι εκερδίσαμεν; Βλασφημίας, αντεγκλήσεις, επιδείξεις γρόθων...*»²³⁹.

Αντιδράσεις που εγγράφονται στο ιδεολογικό πλαίσιο για την πρόκριση του «εθνικού» έναντι του «εισαγόμενου ξένου» είναι επίσης εμφανείς. Με αφορμή το περιεχόμενο του προγράμματος μιας συναυλίας²⁴⁰ ο αρθρογράφος κατακεραυνώνει ως επιπόλαιη την άκρατη «οπερομανία» των συμπατριωτών του, και ειδικά αυτήν που επιδεικνύουν σε ξένα έργα, εν αντιθέσει με τα παραμελημένα ελληνικά, τα οποία, αντιθέτως, συγκινούν την Ευρώπη, ως εξαγόμενα πολιτιστικά προϊόντα. Στο συγκεκριμένο πρόγραμμά της, και όχι φυσικά μόνο σ' αυτό, ήταν «... όλοι σχεδόν ξένοι μουσουργοί. Μπελίνι, Σοπέν, Μπετόβεν, Ντέτζα, Λίστ, Ρουμπιντάϊν, Μέντελφιν, Πολυδύρ ντε Βο, Βέρντι. Ευτυχώς ότι βρέθηκε το ραβδί του Δροσίνη και ο γιός του Σαμάρα και αντιπροσωπεύθηκε και το Ελληνικόν όνομα! ... Και το σπουδαιότερο απ' όλα, αν εξαιρέση κανείς 3-4 άτομα, όχι παραπάνω, όλοι οι άλλοι ακροαταί καταλαβαίνουν άρα γε λέξη από αυτά τα κομμάτια που παίζθηκαν; Ασφαλώς, νομίζω, όχι (...). Εκτός αν το πρόγραμμα έγινε διά να δείξη την σπουδαιοφάνεια μερικών προσώπων, πράγμα που δεν το φαντάζομαι. Είναι πολύ λυπηρό, όταν μέσα στο Παρίσι ο Καλομοίρης δίδει συναυλία - πολύ επιτυχημένη μάλιστα - με ελληνικές μόνον συνθέσεις, εμείς εδώ να ζητάμε πράγματα ξένα, πράγματα που δεν καταλαβαίνουνε ούτε οι εκτελεσταί, ούτε οι ακροαταί. Δεν τους αρέσει ο Σάμιος Καλομοίρης, ας έπαιζαν του

236. Σάμος, φ. 1370 (24.2.30), σ. 1.

237. Σάμος, φ. 1373 (10.3.30), σ. 2.

238. Σάμος, φ. 1360 (20.1.30), σ. 2. Καλλιστεία το ίδιο έτος έγιναν σε πολλές επαρχιακές πόλεις, με τις ίδιες περίπου αντιδράσεις. Για τα Τρίκαλα π.χ., βλ. Μ. Κλιάφα, ό.π., σ. 259-260 για την Κόρωνο (χωριό της Β. Νάξου) βλ. Ιω. Χουζούρης, *Λαϊκή ποίηση για την Κόρωνο Νάξου και την ιστορία της*. Έκδοση Συλλόγου Κορωνιδιατών Νάξου, Αθήνα 1997, σ. 169-171.

239. Σάμος, φ. 1367 (13.2.30), σ. 1.

240. Βλ. Σάμος, φ. 1442 (6.11.30), σ. 2.

Κοκκίνου, του Σαμάρα, του Σακελλαρίδη, του Λαυράγκα, του Χατζηποστόλου και τόσων άλλων Ελλήνων...»²⁴¹. Μια ακόμη σύγκρουση «ελληνικότητας» και «ευρωπαϊκότητας»²⁴², στον μακρύ κατάλογο του είδους.

Ανάλογες καταστάσεις παρατηρούνται στο διπολικό σχήμα «λάτρες του αρχαίου αθλητικού ιδεώδους» και «λάτρες του ποδοσφαίρου», εκτός –εννοείται– των γενικευμένων αντιδράσεων για τα έκτροπα των «φιλάθλων». Οι πρώτοι αντιμετωπίζουν με φανερή ικανοποίηση την παρακμή του ποδοσφαίρου από το 1932 κ.ε., αφού η συγκεκριμένη παιδιά «... λόγω των αντιφυσιολογικών της κινήσεων επιφέρει την αθλητικήν κακοτεχνίαν», και ψέγουν δριμύτατα την συνήθεια των ιθυνόντων «... να αντιγράφωσι δουλικώς τους ξένους, αφού έχομεν την αθάνατον αγωνιστικήν μας παράδοσιν, ήτις είναι αρκετή να μας δώση όλα τα αναγκαία διδάγματα...»²⁴³.

Ολοκληρώνουμε την εργασία μας με λίγες γραμμές για τη στάση του αείμνηστου Ν. Δημητρίου σε σχέση με όσα εκθέσαμε εμείς εδώ, ως ελάχιστο προσωπικό «φόρο τιμής» στη μνήμη του. Επέμενε, λόγω του γενικού προσανατολισμού της τότε λαογραφίας, να περιγράφει «τα παλιά» και άφησε ανεκτίμητο έργο. Είχε πάντως αντιληφθεί, νέος τότε, την «αλλαγή» που ήδη είχε επέλθει σ' όσα εκείνος κατέγραφε. Περιγράφοντας την παραδοσιακή σαμιακή αποκριά το 1947 (με την παράλληλη χρήση «λαογραφικού ενεστώτα»²⁴⁴ και αορίστου) κλείνει το άρθρο του ως εξής: «*Τα ίδια [δρώμενα] γίνονται σχεδόν και τα τωρινά, τα ανήσυχα χρόνια, τα χρόνια του εκνευρισμού και της απελπισίας, μα ξεθωριασμένα πολύ και φραγοφορεμένα. Ο πιερρότος έδωξε τον στβαχτηρά κι η κολομπίνα το χανουμάκι. Η μου-*

241. Το υπογράφει ο *Δήμος*, στη *Σάμο*, φ. 1573 (18.4.32), 2. Τα εισιτήρια της συναυλίας πάντως ήταν 500 και τα έσοδα 15.000 δρχ.

242. Για τις έννοιες και τη διαφορετική τους προσέγγιση βλ. ενδεικτικά Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιομαρτυρικοί άξονες της Νεοελληνικής κοινωνίας*. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». Αθήνα 1983· Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, *Μοντερνισμός και Ελληνικότητα*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997· Α. Collard, «Οι ανισότητες του μετασχηματισμού σε ένα ελληνικό ορεινό χωριό (Στερεά Ελλάδα: Ευρυτανία)», στον τόμο Στ. Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*. Πρόλογος Β. Φίλιας. Έκδοση του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 347 κ.ε. και ιδίως σ. 348-350· Β. Αυδίκος, «Περιφερειακές ταυτότητες στη σύγχρονη Ευρώπη: Μια ανάγνωση στο φως του "Ηπειρωτισμού"», *Τετράδια*, τχ. 23 (καλοκαίρι-χειμώνας 1993), σ. 69-80· Μ. Γ. Βαρβούνης, *Θεωρητικά της Ελληνικής Λαογραφίας*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα 1997 (λήμματα *Ευρωπαϊκή Ένωση, Ευρωπαίοι, Ευρώπη στο ευρετήριο*)· Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σ. 19 κ.ε.· Μ. Σέργης, *Εφημερίδες και Λαογραφία*, ό.π., σ. 474 κ.ε.

243. *Σάμος*, φ. 1557 (11.2.32), σ. 1.

244. Για τον όρο βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Θεωρητικά της Ελληνικής Λαογραφίας*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα 1997, σ. 67.

τζούρα έγινε πούντρα και κραγιόν. Κι η τσαμπούνα η καλόκαρδη, το όργανο αυτό της υπομονής, πολεμάει στήθος με στήθος με το γραμμόφωνο, που χρόνο με χρόνο την εκτοπίζει. Και το χειρότερο απ' όλα, το κέφι έπαψε νάναι αυθόρμητο, σαν πρώτα»²⁴⁵.

245. Ν. Δημητρίου, «Αποκριές», *Αρχείον Σάμου*, τ. Β' (1947), σ. 164 [= Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Νικόλαος Α. Δημητρίου...*, ό.π., σ. 45].